

भारत-इतिहास-संशोधक-मंडळ स्वीय ग्रंथमाला क्र. ७२

ऐतिहासिक

संकीर्ण निबंध खंड ४ था

MR
954
M 289.IVA

किंमत रु. २॥

Mr. Vitthal Hari Barve at the Aryabhushan Press, House
Shivaji-Nagar, Poona City and published by
G. Karve, Secretary, B. I. S. Mandal,
313A Sadashiv Peth, Poona 2, India.

MR
954
M 289.IVA

CATALOGUED

15

**INDIAN INSTITUTE OF
ADVANCED STUDY
SIMLA**

मुंबई प्रांताचे गव्हर्नर सर महाराजसिंग हांचा मंडळासंबंधी
अभिप्राय.

GOVERNMENT HOUSE, GANESH KHIND,
POONA.

Date 9 September, 1948.

My son and I paid a delightful and most instructive visit to the Mandal yesterday. Mahamahopadhyaya D. V. Potdar and other members of Managing Committee kindly showed us round. I have been long interested in Indian paintings and have seen within India and elsewhere in many Museums in which they are housed. The Mandal contains a remarkably fine and varied collection. In addition there are some ancient Manuscripts as well as coins. All these collections have been secured only at the expense of much time and great trouble, on which management is to be congratulated. Many books dealing with Indian Historical Research, ancient, mediaeval and modern have also been published. The Mandal is one of the first institute of its kind and deserves the support of the Government and Public. The present accommodation is inadequate.

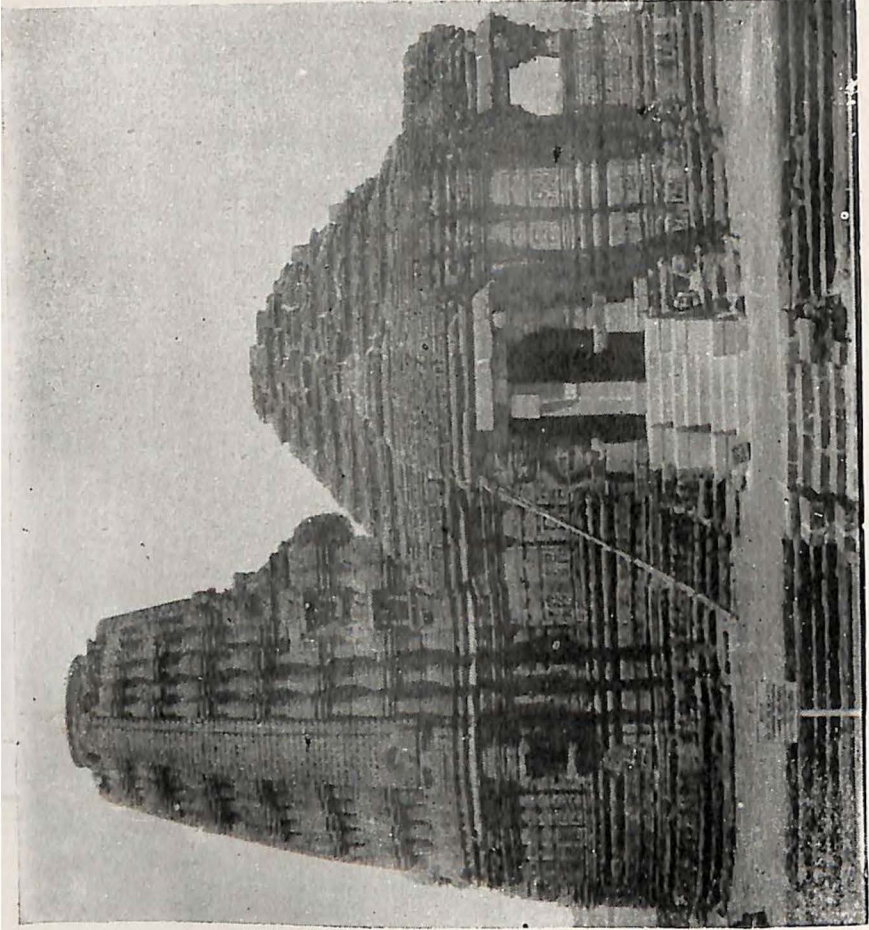
MAHARAJ SINGH,
Governor of Bombay.

ऐ. संकीर्ण निबंध खं. ४

अनुक्रमणिका

क्रमांक	लेख	लेखक	पृ.
१	The History of the Stirrup in Indian and Foreign Horsemanship between B. C. 852 and 1948 ...	प. रू. गोडे ...	१
२	महाराष्ट्राच्या प्राचीन इतिहासावर नवीन प्रकाश ...	वा. वि. मिराशी ...	१५
३	स्तिन्नर येथील काही देवालये व मूर्ति	य. रा. गुप्ते ...	२२
४	सोरटी सोमनाथाचे दरवाजे ...	चिं. ग. कर्वे ...	२७
५	अकलकोट-जोशी धर्माधिकारी ...	शं. ना. जोशी ...	२९
६	व्याख्या कुसुमावली-टीकेची संवत् १५४७ तील प्रत ...	द. वा. पोतदार ...	४२
७	नारायणरावाच्या मारेकऱ्यांचा म्होरक्या	वि. सि. चितळे ...	४४
८	समर्थ नव्हे, कर्वीद्र परमानंदच ...	द. वा. पोतदार ...	५१
९	महिषशतक्रकर्ता व टिकाकार ...	गो. वि. पानशे ...	५७
१०	सभासद ...	वि. त्र्यं. गुण्ये ...	७१
	सूची	७५

मंडळवृत्तः—मंडळ पाक्षिक सभा १८६९-७०; पुणे जिन्हा व नगर संशोधनसभा; ३ रें वार्षिक संमेलन व ३८ वा वाढदिवस कार्यक्रम व साधारण सभा, नवीन सभासद, मंडळालय, प्रदर्शन, धन्योद्गार-गव्हर्नर महाराजसिंग.

श्रीगोपेश्वर, सिन्धर

(पृ. २३, २४ पहा.) छायाचित्र : य. रा. गुप्ते व सहायिकाकार यांच्या कृपेने.

**THE HISTORY OF THE STIRRUP IN INDIAN
AND FOREIGN HORSEMANSHIP—BETWEEN
B. C. 852 AND 1948.**

BY

P. K. GODE, M. A.

CURATOR,

Bhandarkar Oriental Research Institute, Poona 4

The horse has been the friend of man from remote antiquity in peace and war. The Aryans in India have made use of the horse from the time of the *Rgveda* up to the present day for offence and defence. In the military history of India as also that of the people of the other nations of the world the history of cavalry is associated with deeds of heroism and romance, which fill many pages of the history of the world. The use of the cavalry in India from the Mauryan times upto the present day has been proved by historical records of the different periods of Indian history. The importance of the cavalry ceased, however, in the recent second great world war (1939-1945) owing to the use of armoured cars, aeroplanes and other modern scientific weapons of warfare and finally came the *Atom Bomb*, with its mysteries and miracles, not to say an undreamt feeling of horror which still pervades the modern civilized world.

Whatever be the future military weapons of the so-called civilized nations of the world, the respect for the horse, which has been the friend of man for more than 4000 years, can never disappear from the human breast. The cultural history of the horse has been as enchanting as its military history. The Central Asia has been the home of horses for thousands of years and some of the races of antiquity like the Śakas or Scythians were expert riders, who made use of the bow and arrow from

horse-back and hence were found invincible in land-warfare wherever they went.

The history of Indian horsemanship is quite a fascinating subject for the student of Indian military history. The taming of the horse, its use for riding or carriage purposes, the care of the horse, the selection of horses for riding or carriage and such other matters connected with horse-culture and horse-breeding have been considered at great length in Indian and foreign books on horse-craft. I have read many works on the अश्वयुर्वेद and allied subjects but have failed to notice in them any reference to the *stirrup*, with the history of which I propose to deal in the present paper. My evidence though scanty is sufficient to establish the antiquity of the stirrup for more than 2500 years. Its appearance in Indian history appears to be later than about 100 B. C.

There is no word for the *stirrup* in Sanskrit or Prakrit. Mr. Apte in his *English-Sanskrit-Dictionary* (2nd Edition, p. 413) mentions "पादग्रहणी, पादधारणी" as equivalents for the *stirrup*. Evidently these are coined words. In his *Sanskrit-English Dictionary* he does not record these words and their meanings. The words for the *stirrup* in the different vernaculars of India are being collected by my friend Dr. Siddheswar Verma and they will be recorded by me or Dr. Verma in a subsequent paper on this subject.

The absence of any Sanskrit word for the *stirrup* may suggest its foreign origin, though we cannot say that the *stirrup* was quite unknown in India even in pre-Muslim times. Unfortunately I have not found any literary evidence about its use by Indians except the following extract in the section on the game of Polo (तुरगवाहालीखितोद्) in the encyclopaedic Sanskrit work called the मानसोहारा or अभिलषितार्थचिंतामणि composed by the Çālukya King Someśvara about A. D. 1130 :—

While describing the horses to be made ready for the royal Polo, Someśvara refers to "पादधरिः" or *Stirrups* of gold, hanging down on both the sides of the horses—

(Page 221 of मानसोल्लास, Vol. II, Baroda, 1939)

— “ तानेवं शिक्षितानश्चानादायाःव्यन्तमुत्तमान् ॥ ८३ ॥

सज्जीकुर्याच्च पयाणैर्दान्तिदन्तविनिर्मितैः ।

... ..

पादाधारैश्च सौवर्णैर्लम्बिभिः पाश्वयोर्द्वयोः । ”

Page 224—Pair of stirrups is referred to as “ पादाधारयुगं ” in the following verses :—

— “ अर्न्तवल्गां समारुष्य बहिर्वला(ल्गा)कुताश्रयः ।

दृढोक (रु) श्रलजङ्घश्च स्थिरहस्तोऽश्लथासनः ॥ १८ ॥

विस्तृनोरस्थलश्वेव वात्सकणापिदन्तदृक् ।

अङ्गुष्ठायेण सम्पड्य पादाधारयुगं दृढम् ॥ १९ ॥ ”

In the above extracts of C. A. D. 1130 the term “ पादाधार ” for the stirrup appears to be a coined one like “ पादाधारणी ” coined by Apte as we have seen above.

The Persian name for Polo is, *Chaugān* or horse-golf. For many centuries it was the game of Kings and Courts over all Mahomedan Asia. (Vide p. 191 of *Hobson-Jobson* by Yule and Burnell, London, 1903). In the Middle Ages this game came from Persia to Byzantium sometime before “ the beginning of the 8th century.” There are constant metaphors about this game in Persian literature. The fullest description of the game as played at Constantinople is given by *Johannes Cinnamus* (C. A. D. 1190). It remains to be proved if this game called “ तुरगवाह्याली विनोद ” by Someśvara was introduced into India after the Muslim conquest of Sind in A. D. 712 or earlier. At any rate the use of the *Stirrup* in the game of Polo as played at the Calukya Court about A. D. 1130 is very important as it proves the currency of the stirrup in Indian horsemanship more than 800 years ago.

Another reference to the *Stirrup*, is found in the lexicon राजस्वपहारकोश (Poona, 1880) prepared by Raghunātha Paṇḍita

by order of Shivaji the Great about A. D 1676. In the section of this glossary or lexicon which is called चतुरङ्गवर्ग dealing with military terms current in the 17th century we find several terms about the cavalry and horsemanship including the accoutrement of the horses, such as the following with their explanations in Sanskrit :—

पागा = मन्दुरा
 मिरासोर = अश्वरक्षकः
 हम्नू = पर्यायी
 शाहतीर = जाधिक
 रिकेब्दार = तोत्रधरः
 काबाडी = घासवाहकः
 नालबंद = सुरत्रबंधकः
 अन्तर्झलि
 अन्त्र० } = परिस्तोमः
 द्वासन = ग्रीवाबन्धः
 गडसोल = निगालः
 भोंवकडी = निगालवलयम्
 चमड् = शिरोदंशवारणम्
 पायबंद = पादबन्धः
 मुज्मामा = पाशकः
 दस्कला = चर्मनिगड
 नाल = लोहनिगड
 सरोसर = प्रोथचर्म
 लगाम = सलीनकम्
 तुर्कमान = सलीनरश्मि
 सोगीर = कल्याणम्
 जीन = तुरगासनम्
 दावण = तुरगासनपक्ष
 मुस्तफा = दावणाथतन्तवः

भीहन = तुरगासनपृष्ठम्
 हणा = तुरगासनशुण्डा
 पेशबंद = पुरोबन्धः
 जेबन्द = तीक्ष्णताडनी
 शिकारबंद = कुक्षिरज्जुः
 सासूता = जघनपत्रकम्
 फुंदणा = गुच्छः
 हरडा = मणिः
 चंग = किङ्किणी
 सडका = चामरम्
 जलाजल = पुरःकिङ्किणिका
 सर्वली = शिरश्चर्म
 लाले = ओष्ठबन्धनम्
 रिकीब = आरोहिणी
 रिकीबदाल = (आरोहिण्याः) चर्म
 दुमर्चा = पुच्छबन्ध
 तंग = कश्यबन्ध
 तंगकडी = कुक्षिबन्धवलयम्
 पुस्तंग = वरत्रा
 हयासा = ग्रन्थिचर्म
 पासगाशा = अश्वकवचम्
 लगामपटा = अश्वमुखभूषणम्
 ताजा = अश्वमुखकवचम्

In the above terminology the term रिकीब for the *Stirrup* is explained as आरोहिणी i.e. a contrivance which helps a rider to climb up the horse while the मानसोदास calls it पादाधार i. e. foot-

support or foot-rest. In fact the *stirrup* not only helps a rider to climb up the horse but also serves as a foot-rest while riding. The words पादाधार and आरोहणी are evidently coined words as there was no word in the Sanskrit language for this contrivance when the Indians adopted it from foreigners.

There is an illustrated manuscript of the *Bhāgavata-purāna* in the Government Manuscripts Library at the B. O. R. Institute, Poona. It contains about 130 coloured illustrations by a Muslim painter. This manuscript was copied at Jodhpur in A. D. 1648. There are pictures in this manuscript representing some battle-scenes with horse-men. These horse-men are shown as using *metallic stirrups* and armed with weapons like the bow and arrow, swords, lances etc. We may find the pictures of the stirrup in other Indian paintings prior to the 17th century also.

The foregoing evidence proves the use of the *stirrup* in Indian horsemanship from C. A. D. 1100 upto the present day. As regards its use in India prior to A. D. 1100, I made inquiries with scholars interested in this problem. I record below most gratefully their replies to my letters, which throw a flood of light on the history of the stirrup in India and outside:—

(1) Dr. R. E. Mortimer Wheeler, C. I. E., M. E., Director General of Archaeology in India wrote to me from New Delhi on 7-4-1948:—

“ With reference to your letter of the 2nd April: For the stirrup I have no extensive literature here. It occurs quite early, however, in Central Asia and in China, where it is found in the *Han* and *Tang* periods. The Sarmatians also used it in the *1st Centuries B. C.—A. D.* See for example M. Rastovtzeff, *Iranians and Greeks in South Russia*, (Oxford, 1922), pp. 121 and 130. I have not yet investigated the earliest occurrence in India but I expect it reached India from the Sarmatians, very likely via the great trade-route to North-West India through the Hindu Kush. It would, however, be a matter of some interest to re-examine early Indian sculptures and paintings with the problem in mind ”.

(2) Dr. Moti Chandra, M. A., Ph. D., Curator, Art Section of the Prince of Wales Museum, Bombay in his letter of 30-4-48 sent me the following valuable remarks on the *stirrup* :—

“ As far as my knowledge goes there is no representation of the *stirrup* in the bas-reliefs of Bharhut and Sanchi.

However, a kind of *stirrup made by looping* a rope appears on the lowest beam of a *torana* archway in the railing round a *stūpa*, which was recovered from Kaṅkāli Tīlā, Mathurā (The *Jain Stupa of Mathura*, p. 22, by V. A. Smith, Allahabad, 1901). This railing has been assigned on good grounds by Smith to 100 or 50 B. C. The reverse of the *torana* beam represents a procession about to visit some sacred place. The *horseman* heading the procession has his feet resting in a *looped rope* or may be a *leather strap* (Pl. XV). There is, however, no sign of *iron stirrup* as we find in *Mughal paintings*.

The same kind of *looped rope* or *strap*, whatever you may choose to call it, appears on a *loṭā* in the Indian Museum discovered by Major Hay in 1857 at Kundlah in Kulu (*The Industrial Arts of India*, p. 154, Pl. 12, by George C. M. Birdwood, London, 1880). The decoration on the *loṭā* is made up of a procession scene, in which there are musicians, a chariot, two *horsemen* and an elephant.

The horsemen have *foot-rests* exactly of the same shape as described above. The *loṭā* has been dated to 200-300 A. D. but on stylistic grounds it could be dated at least two hundred years earlier.

The sculptural evidence, therefore, proves that such kind of *foot-rest* was known in India in the first century B. C. but before that it was unknown. We can, therefore, put a suggestion that probably it was an innovation introduced by the *Sakas* in the first century B. C. It is, however, difficult to say when the regular *iron-stirrup* was introduced in this country, but as it was common in the *Mongolian tribes of Central Asia* after the sixth century, as the recent Russian excavations have found out, the Indian *stirrup* also points out to the same source. In this connection I may also point out to you that in *Garhwal hills looped ropes* are

still used as stirrups. There are some technical words about a horse's equipment in the *Harṣacarita*. Dr. V. S. Agrawal has made special study of them. Some of these words have not yet been explained satisfactorily and may be of foreign origin."

Dr. J. M. Unwalla, M. A., Ph. D. wrote from Bombay on 30-4-48 :—

"As regards your inquiry about the *Stirrup* and its invention, I am unable to say any thing definitely. Sassanian bas-reliefs do not show the stirrups used by horsemen. In modern Persian the Arabic word *rikāb* is used for it. Again the *Arabian Nights* describes Sindbad teaching peoples of Further India the use of stirrups. This much for Iran.

In *Draxt i Asīrīk* in Pahlavi published by me with translation and notes in *BSOS*, II, part IV, 1923, p. 655, we have Pahl. *saxtak* for "riding equipage," Modern Pers. *saxt* "the girth or surcingle of a horse together with his armour covered on both sides with felt cloth (*Steingass*); on p. 657—we have *Zen*, "Saddle."

I think the best answer to your questions can be got from funeral clay figurines of horsemen discovered in early Chinese graves many of which form also proud exhibits of several European museums.

We have in our University Library, Max Ebert, *Reallexicon der Vorgeschichte*, Berlin, 1924-32—Bd. XII—Article on *stirrup* by Eckhard Unger runs as follows :—

"The *stirrup* was not in use in the Near East (Vorder asien), but the idea of a stirrup was not unknown. We have up to date only one example, that of the Assyrian King Salmanasser III, who is shown using a *privity stirrup*, while riding along a difficult stony path near the course of the Tigris on the occasion of consecrating in 852 B. C. His own Rock bas-relief. A board 2 ft. long and about 1½ foot broad bound with strings, serves him as a support for the feet [s. relief DIJI of the bronze gate of Ingur-Enlil, Comp. E. Eckhard, *Assyrische in Babylonische Kunst* 1927, p. 30, Illustration 41].

This stirrup is thus the oldest stirrup of antiquity. In Europe, the stirrup appears as late as the early Middle Ages."

Dictionairre des Antiquite's classiques might give further information but we have not got it here in Bombay."

(4) Dr. H. Goetz, Ph.D. Curator of the Baroda Museum and Art Gallery wrote to me on 18-5-48 as follows:—

"As far as I remember the *stirrups* are closely connected with the problem of heavily armed cavalry. A rider in a heavy armour was not so easily able to maintain his seat on horse back and, when slipping, more helpless because the weight of the armour, would drag him down as soon as he lost his balance. Stirrups thus were a necessity. Now easily armed cavalry was used especially by the Parthians and the Sassanians. Thus the introduction of stirrups in India must coincide with their rule, over North Western India. Also the Chinese had stirrups,* if I remember correctly, already in the *Han* times. Thus they must have known them. However, the Guptas did not know them (at Ajanta all horsemen are without stirrups). Also the Rajputs did not use them, at least not before the 16th Century, when the Muslim armour was introduced. But I should think that the Muslims had them. On Persian Miniatures of the Ilkhani period, at least, stirrups are the rule."

The foregoing remarks about the history of the stirrup in India, Assyria, Central Asia, Arabia, China, Iran, Europe etc. are very informative and helpful in my present inquiry as they give us a very comprehensive historical perspective to the stirrup as a human invention, its origin and development as vouched by historical evidence, much of which is archaeological and consequently reliable. I note below some more notes on the *Stirrup* which I have gathered during the course of my investigations in connection with this problem:—

(1) *The Stirrup in the Khmer or Indo-Chinese Art - 8th Century A. D.*

In the Art journal *Silpi* of Madras for April 1948 there is an article on the "*Art of Greater India, Khmer Sculpture*" by Mlle. Suzanne Karpeles (pp. 373-382). At present the *Anna-*

miles owing their culture to China from 72 p. c. of their population in Tonkin, Annam, and Cochin China. The *Cambodians* of Indian leanings are 12 p. c. only while the *Laotians* are 6 p. c. of the population. The Khmer art is properly the ancient Cambodian art. The pre-Angkorean period of this art extends upto the 9th Century A. D. Many of the Buddhist images belong to this period. At the end of the article we find a photo of "Horsemen Stone panel" from Annam belonging to the 8th Century A. D. The left foot of each of these horsemen is clearly shown as resting in a stirrup of looped rope hanging from the saddle. We may compare this stirrup to that found on the archway at Mathura, assigned to 100 or 50 B. C. as also that on the lotā of about 200 A. D. found at Kundlah in Kulu by Major Hay in 1857.

(2) *The Stirrup in Turkistan at Dandan Uliq - 8th Century A. D.*

Vincent Smith in his *History of Fine Art in India and Ceylon* (Oxford, 1930) gives a photograph of a wall-painting showing mounted princes or saints, one of whom is riding a horse while the other is riding a camel. The rider of the horse has his left foot in a stirrup, which looks like a metallic stirrup. According to Smith the remains of the 8th Century at Dandan Uliq in which the above painting was found, show Indian influence. The painters followed Indian models but were also exposed to Persian and Chinese Schools of influence. The rider of the horse is shown as riding a piebald Yarkandi pony. The blending of Indian and Chinese features is noticeable in the face of the horseman (See Plate 116 A facing p. 163). This painting belongs to the 8th Century A. D. as Dandan Uliq was abandoned soon after A. D. 791.

(3) *The Stirrup in Persia (Rayy) - A. D. 1191*—Arthur Lane in his *Early Islamic Pottery* (London, 1947) Plate 55 (c), gives a photograph of the Chicago dish dated A. D. 1191. This dish of 14 inches diameter is now in the Metropolitan Museum, New York. On this dish there is a picture of a rider on horseback with his left foot in the stirrup. The stirrup is clearly marked out in the picture and it looks like a modern metallic

stirrup. The dish is a specimen of Persian lustre-painted wares current in Persia in "late 12-th early 13th Century."

(4) *The stirrup in Scotland—A. D. 1241-1285.*

I have already noted the remark of Eckhard Unger that *the stirrup appears in Europe as late as the Early Middle Ages*. In this connection I have to note that the seal of Alexander III (A. D. 1241-1285) King of Scotland shows him riding a horse with his right leg in the *stirrup* and his uplifted sword in the right hand. This stirrup showed on the seal may be either of looped rope or leather strap (vide p. 573 of Vol. I of *Encyclopaedia Britannica*, 14th Edition, where the seal is reproduced).

(5) The foreign origin of the *stirrup* indicated by the evidence recorded in this paper gets further support from the linguistic evidence. My friend Dr. Siddheswar Verma, M. A., D. Litt. has been kind enough to examine this linguistic evidence. He will publish in due course a note on it. In the meanwhile I may record here his tentative conclusion based on the words for the *stirrup* found in different languages of the three groups, (1) *Indo-Aryan* (Gujarāṭī, Sindhī, Hindi, Nepālī, Bengālī, Marathī), (2) *Iranian* (Balochī), (3) *Dravidian* (Tamil, Telugu, Kannāḍā) and (4) *Munḍā* (Goṇḍī). In his letter of 9-5-1948 Dr. Varma observes:—"The above list (of words for the *stirrup*) is far from encouraging and shows how extensive has been the domination of the *Perso-Arabic* form reaching even *Munḍa-Dravidian*. "Dr. Verma has promised to tackle the older forms of the above languages with regard to the *stirrup* and I await with eagerness his detailed researches in this inquiry.

The evidence regarding the history of the *stirrup* as recorded in this paper may be represented chronologically as follows:—

Chronology	Reference
	S = stirrup.
B. C. 852	S used by the Assyrian King Salmanasser III (a foot-board bound with strings).

B. C.—1st Century } A. D.—1st Century }	S used by Sarmatians.
	S in <i>Central Asia</i> and <i>China</i> (<i>Han</i> and <i>Tang</i> periods).
B. C. 100-50	S at <i>Mathura</i> (in the railing round <i>Jain Stūpa</i>) — a <i>looped rope</i> or <i>leather strap</i> .
A. D. 200-300	S on a <i>lotu</i> from <i>Kundlah</i> in <i>Kulu</i> . (now in the <i>Indian Museum</i>) (a <i>looped rope</i> or a <i>leather strap</i>).
A. D. 500 onwards	Use of <i>iron stirrup</i> by <i>Mongolian</i> tribes of <i>Central Asia</i> .
A. D. 700-800	S in a painting at <i>Dandan Uliq</i> in <i>Turkistan</i> (<i>metallic stirrup?</i>)
A. D. 700-800	S on the stone panel of horsemen at <i>Annam</i> (<i>Khmer</i> or <i>Indo-Chinese art</i>) — <i>looped rope</i> .
A. D. 1130	S described as पादाधार of gold (<i>foot-rest</i>) by <i>King Someśvara</i> in his <i>Mūnasollāsa</i> (<i>description Polo</i> or <i>Horse golf</i>).
A. D. 1191	S on a <i>Persian pottery dish</i> (<i>New York Museum</i>) (<i>metallic stirrup</i>).
A. D. 1241-1285	S in <i>Scotland</i> (on the seal of <i>Alexander III</i>) (<i>looped leather strap</i> or <i>rope</i>).
A. D. 1676	S mentioned as “रिक्तीव” and explained as “आरोहिणी” by <i>Raghunātha Paṇḍita</i> in his <i>राजव्यवहारकौश</i> composed by the order of <i>Shivaji the Great</i> .

The above table speaks for itself. The data recorded in it can be easily supplemented by Indian and foreign scholars on the strength of sources available to them, both literary and archaeological. I am particularly interested in the Indian sources. I shall, therefore, feel thankful if some more light is thrown on this problem from Indian sources, especially prior to A. D. 1000.

P. S.—Since this paper was sent to the press I received some valuable information about the stirrup from friends in Europe. I have great pleasure in adding it to my paper most gratefully :—

(I) Prof. Dr. Vittore Pisani of the University of Milan (Italy) writes to me on 10-7-1948 as follows :—

- (i) The Romans and the Greeks had neither *stirrup* nor *saddle*.
- (ii) The first mention of the *stirrup* is in a treatise of the Byzantine emperor *Maurikios* (dead 602 A.D.); in the West in the work *Etymologiae* of the Spanish bishop Fridor of Sevilla (VII century A. D.)
- (iii) The Romance peoples got the knowledge of the *stirrup* from the Teutons as seen from its names in Italian.
- (iv) Whence the Teutons had the *stirrup* is not quite certain; probably they had it from the Nomads of Asia.
- (v) The Byzantine people may have received the *stirrup* from the Persians.

(II) Prof. Dr. Gerard Lindblom, Director of the Ethnographic Museum, Stockholm (Sweden) writes to me as follows, in his letter of 3-8-1948 :—

“ The best work on *stirrups* is *R. Zschille und R. Forrer, Die Steigbügel in ihrer Formenentwicklung, Berlin, 1896*. It is a large work in folio with good plates and it gives the whole development of the *stirrup*, at least in Europe. I will also mention *Lefebvre des Noettes, L'Attelage le Cheval de Selle à travers les ages, Paris, 1931*. I think that you will find a short but good Survey in *M. Ebert in Real-Lexicon der Vorgeschichte* article “ Steigbügel ”—The two first-mentioned books are owned by the library of the Royal Armoury here. Dr. H. Seitz of this institution knows a good deal of *stirrups* himself. He gave me the titles of the two books mentioned above.”

(III) Prof. Dr. V. L. Grottanelli, Superintendent of the Museum of Pre-historic Antiquities in Rome (Italy) writes on 11-5-1948 :—

“ I am truly in admiration at your great activity and at the vastness of the field covered by your investigations and researches. I enclose a few lines on the subject of stirrups :—

Encyclopedia Italiana, Vol. XXXII, Rome 1936 p. 446, under “ Staffa ” (by Lt. Col. Carlo de Margherita)

“ ...The ancients must not have known the use of stirrups, because Xenophon does not mention them in his works, whereas Galenus and Hippocrates speak of the ailments which horsemen suffered of in their legs owing to the habit of leaving them hanging and loose. Stirrups are mentioned for the first time in a treatise by emperor Mauritius, who died in 602 (A. D.).

At first stirrups consisted of cords made of rich materials (textiles); later on they were made of metal...In the XI century the use of stirrups was already common among men of arms, though not universal: some horsemen in order to climb on their horse still used a peg inserted in their lances' staff.....”

(The work of Xenophon to which the author refers to was written between 364 and 361 B. C. The use of saddles preceded of course, as has been the case in every part of the world, that of stirrups. The idea of a saddle was probably suggested to the Greeks by the Persian custom of heaping blankets on the horses' backs; a cushion eventually took the place of these blankets, but it is only in comparatively late times that a real saddle was developed. In the Roman cavalry of imperial times, saddles reached a high stage of perfection, but as stated above stirrups do not seem to have appeared before, let us say at the end of the VI century. (Montandon, *L'ologenesse culturelle*, Paris, 1934, p. 205-206, says that the saddle and stirrup appeared both in the IX century, but he is obviously wrong). Oddly enough, I have seen no conclusions drawn, or even hypothesis put forward, as to the origin of stirrups. The Chinese used them in the VII century, and as far as we know not before this time, so that

apparently stirrups were known or at least heard of in Byzantium at an earlier time. Persian influence again? As soon as I have time, I shall look into the matter. You have chosen here a most appealing subject for research, and no doubt your contribution will be a precious one).

Besides the above information about the history of the *stirrup* in Europe I have found the following account of the discovery of *iron stirrups* in a tomb of *5th century A. D.* in *South Korea* :—

In the Quarterly journal *Artibus Asiae* (Switzerland) Vol. X/3 there is an article on an excavation at *Kyongyu*, a town in South Korea. This article deals with the excavation of two tombs (c. *5th century A. D.*), one of a noble and the other, probably of his wife. Figures 17-19 give us photographs of the *Horse-furniture* found in one of the two tombs, which is called "*Ho-on*" Tomb. The items of this furniture as recorded on pp. 182-183 of the journal under reference are as follows :—

- (1) One pair of gilt bronze saddle bridges
- (2) Nine small bronze horse-bells
- (3) One strap pendant
- (4) One pair of iron stirrups
- (5) Several iron bits
- (6) Three gilt bronze horse masks
- (7) Many bronze strap ornaments.

These items of horse-furniture of the 5th cent. A. D. show the highly developed condition of horse-furniture about 1500 years ago in the Far East. We must trace the history of Indian horse-furniture with a view to seeing what items of Indian horse-furniture have been borrowed from foreign countries in contact with India in ancient and mediaeval times of Indian history.

२ महाराष्ट्राच्या प्राचीन इतिहासावर नवीन प्रकाश

प्राचार्य वा. वि. मिराशी, एम्. ए., अमरावती.

इ.स. २५० च्या सुमारास सातवाहन साम्राज्याचा अस्त झाला. त्यानंतर उत्तर महाराष्ट्रांत आभीरांचे साम्राज्य पसरले. आभीर नृपतींनी आपला स्वतःचा शक स्थापन केला व तो त्यांच्या साम्राज्याचरोबर उत्तर महाराष्ट्र, गुजराथ व मध्य हिंदुस्थानाचा कांही भाग या प्रदेशांत पसरला. आभीरानंतर प्रथम त्रैकूटक व नंतर कटचुरि किंवा कलचुरि यांच्या सत्तेखाली उत्तर महाराष्ट्र व गुजराथ हे प्रांत आले. शेवटी इ. स. च्या सातव्या शतकाच्या आरंभी बदामीच्या चालुक्यांची सत्ता प्रवळ होऊन त्यांच्या साम्राज्याचा विस्तार उत्तरेत नर्मदा नदीपर्यंत झाला. त्यानंतरचा महाराष्ट्राचा मुसलमानपूर्वकालीन इतिहास ज्ञात आहे.

या कालावधीतला दक्षिण महाराष्ट्राचा इतिहास मात्र बराचसा अज्ञात आहे. सातवाहन व बदामीचे चालुक्य यांच्या राजवटीमधला इ. स. २५० ते ६०० हा साडेतीनशे वर्षांचा काळ दक्षिण महाराष्ट्राच्या प्राचीन इतिहासाचे अंधकारयुग असे मानण्यांत येत असे. या अंधकाराचा निरास करण्याचा प्रयत्न प्रस्तुत लेखकाने चार वर्षांपूर्वी मानपूरचे राष्ट्रकूट या लेखांत केला. तो लेख मंडळाच्या ३१ व्या वार्षिक संमेलनांत वाचला होता व तो पुढे मंडळाच्या लेखसंग्रहांत (ऐतिहासिक संकीर्ण निबंध खंड २ पृ. १-८) प्रसिद्ध झाला आहे. त्या लेखांत दाखविलेले होते की, दक्षिण महाराष्ट्र किंवा कुन्तल या देशांत इ. स. ३७५ च्या सुमारास मानाङ्क नामक राजाने राष्ट्रकूट वंशाची स्थापना केली. त्याने मानपूर नामक नगर वसवून तेथे आपली राजधानी केली. हे मानपूर सातारा जिल्हातील माण तालुक्याचे मुख्य ठिकाण माण हे असावे.

या मानांक नृपतीचे वंशज इ. स. च्या सातव्या शतकापर्यंत दक्षिण महाराष्ट्रांत राज्य करित होते. पुढे द्वितीय पुलकेशीने या वंशातील गोविंद नामक राजाशी सख्य करून आपल्या चुलत्याचा पराभव केला व बदामीचे राज्य हस्तगत केले. नंतर त्याने आपला सत्ता उत्तरेत पसरवून तो तीन महाराष्ट्रांचा स्वामी झाला. नंतर आपल्या सास अंमलाखालचा प्रदेश सलग असावा म्हणून राष्ट्रकूट गोविंद नृपति किंवा त्याचा पुत्र याला द्वितीय पुलकेशीने विदर्भाचे राज्य दिले. तेव्हापासून राष्ट्रकूटनृपतीचे लेख विदर्भात सांपडू लागतात. असो.

* संमेलन ३५ वे.

चापमाणें इ. स. ३७५ ते ६२५ म्हणजे सुमारे अडीचशे वर्षे या राष्ट्रकूटवंशाचें दक्षिण महाराष्ट्रांत राज्य होतें. या अवधीत काहीं काळ त्यांच्या सत्तेला उतरती कळा लागून दक्षिण महाराष्ट्रांत परकी राजवंशाचा प्रवेश झाला होता; याविषयीं अलीकडील संशोधनांनें प्राप्त झालेली माहिती आपणांपुढें मांडीत आहे.

हें राजघराणें **विष्णुकुंडी** होय. आन्ध्र प्रांतांत रुष्णा नदीच्या दक्षिणेस सुमारे ५० मैलांवर **विष्णूकोंड** नामक गांव अद्यापि विद्यमान आहे. त्या ठिकाणीं एक किल्ला व काहीं प्राचीन अवशेष अद्यापि दिसतात. तें गांव या राजवंशाचें मूळ ठिकाण असतें असा तर्क आहे. या वंशाचा मूळ पुरुष **विक्रममहेंद्र** हा इ. स. ४५० च्या सुमारास होऊन गेला असावा. याचा मुलगा **गोविंदवर्मा** हा सुविख्यात वाकाटक सम्राट हरिषेण (इ. स. ४७५ ते ५००) याचा समकालीन होता. हरिषेणांनें आन्ध्र देश जिंकल्याचा अजंठ्याच्या १६ नं. च्या लेण्यांतील कोरीव लेखांत उल्लेख आहे. त्यावेळीं त्यानें या गोविंदवर्मास त्या देशाचें राज्य दिलें असावें. या **गोविंदवर्मा**-नेंच **विष्णुकुंडी** वंशांत प्रथम ' महाराज ' ही राजपदनिदर्शक पदवी धारण केली होती. गोविंदवर्माचा मुलगा पहिला **माधववर्मा** यानें वाकाटक राजकन्येशीं विवाह केल्याचा कोरीव लेखांत उल्लेख आहे. ही राजकन्या विदर्भसम्राट वाकाटकवंशी हरिषेणाचाच कन्या किंवा जवळची नातेवाईक होती; असा तर्क केल्यास तो बहुधा चूक होणार नाही.

ह्या माधववर्माच्या काळीं वाकाटक वंशाला उतरती कळा लागली होती. यापूर्वी **हरिषेणा**नें आपलें साम्राज्य अत्यंत विस्तृत व बलाढ्य केलें होतें. अजंठ्याच्या लेखांत म्हटलें आहे कीं त्याच्या साम्राज्यांत **कुन्तल** किंवा दक्षिण महाराष्ट्र, **अवान्ति** अथवा पश्चिम माळवा, **कलिंग** किंवा सव्यांचा उत्तर सरकार प्रांत, **कोसल** अथवा छत्तीसगड, **त्रिकूट** म्हणजे नाशिकच्या जवळचा प्रदेश, **आन्ध्र** म्हणजे रुष्णा व गोदावरी यांच्या मधील पूर्व किनाऱ्यालगतचा प्रदेश इत्यादि देश अन्तर्भूत होत होते. हरिषेणानंतर लोकरच वाकाटक साम्राज्याचा अस्त झाला असावा. कारण त्यानंतरच्या एकाही राजाचें नांव आपणांस ज्ञात नाही. एवढ्या मोठ्या व बलाढ्य साम्राज्याचा एकाएकी कसा नाश झाला हें कोडे इतिहासज्ञास पडलें होतें. मागे के. डॉ. श्रीधर व्यंकटेश केतकर यांनीं हि यासंबंधी जाहीर पृच्छा नागपूरच्या ' वागीश्वरी ' मासिकांत केली होती. हें-कोडे अलीकडील संशोधनांनें सुटलें आहे. सुप्रसिद्ध संस्कृत ग्रंथकार **दण्डी** याच्या दशकुमारचरिताच्या आठव्या उच्छ्वासांत **अनन्तवर्मा** नामक **विदर्भ नृपती**ची कथा आली आहे, तींत ऐतिहासिक भाग पुष्कळ आहे हें मी इतरत्र^१ दाखविलें आहे. **दण्डी**चे पूर्वज **अचलपुरी**

(बऱ्हाडांतील सध्यांच्या एलिचपुरी) रहात असत. पुढे ते कर्नाटक, आग्ध वगैरे प्रांतांत गेले तरी विदर्भातील तत्कालीन ऐतिहासिक घटना त्यांस व त्यांच्या वंशजांस परंपरागत माहितिवरून अवगत असाव्या. त्यांपैकी वाकाटक राजवटीच्या अंतिम कालांतली घटना दण्डीने वर उल्लेखिलेल्या आठव्या उच्छ्वासांत वर्णिलेल्या दिसतात. त्या कथेंतील नावें काल्पनिक दिसतात, पण इतर भाग ऐतिहासिक असावा.

या कथेवरून असे दिसते की, हरिवेणानंतर गार्दावर बसलेला त्याचा मुलगा अगदीच नादान निघाला. तो आपल्या दरबारच्या एका खुपमस्कऱ्याच्या नार्दी लागून वयसनाधीन झाला. या संधीचा फायदा घेऊन जवळच्या अद्मक देशाच्या राजानें विदर्भांत आपले हेर पेरून राज्यांत बसेडा उत्पन्न केला व भिन्न भिन्न उपायांनी सौनिकांचा नाश आरंभिला. नंतर त्यानें वनवासी किंवा उच्चर कानडा प्रांतांत राज्य करणाऱ्या आपल्या मित्राला विदर्भावर स्वारी करण्यास प्रोत्साहन दिलें. विदर्भनृपतीनें त्या स्वारीचा प्रतिकार करण्यासाठीं आपल्या सर्व मांडलिकांस बोलावून वरदा (सध्यांच्या वर्धा) नदीच्या कांठीं आपल्या सैन्याचा तळ दिला. पण ऐन लढाईच्या वेळीं त्याच्या मांडलिकांनीं दगलबाजी केल्यामुळे त्याचा पराजय होऊन तो मारला गेला. नंतर अद्मक राजानें लुटीचा कांहीं भाग वनवासीच्या राजाला देऊन त्याला परत पाठविलें व स्वतः विदर्भाचें राज्य बळकाविलें. विदर्भनृपतीला एक मुलगा व मुलगी अशीं दोन अल्पवयस्क अपत्ये होतीं. त्यांना घेऊन एक मंत्री माहिष्मती (सध्याचा ओंकार मांधाता) येथें गेला व तेथें राज्य करणाऱ्या त्यांच्या सावत्र चुलत्याच्या स्वाधीन त्यानें त्या मुलांना केले. पुढे त्या चुलत्याचा सून होऊन त्या राजकुमाराला माहिष्मतीचें राज्य मिळाल्याचें दाखविलें आहे. पण दण्डीची त्या उच्छ्वासांतली कथा अपूर्ण राहिल्यानें त्या राजकुमाराला विदर्भाचें राज्य मिळालें किंवा नाहीं तें समजत नाहीं. तथापि वाकाटक राजवटीच्या अंतिम काळांतली घटनांवर त्या कथेनें उत्तम प्रकाश पडतो यांत संशय नाहीं.

वरील कथेमध्ये विदर्भ राजकुमाराला त्याच्या संकटकाळीं सहाय्य करणारा विश्रुत हा त्याचा नातेवाईक होता असें दाखविलें आहे. त्यांत ऐतिहासिक सत्य असल्यास विष्णुकुंडी पहिल्या माधववर्म्यानें हरिवेणाच्या नातवाला विदर्भाचें राज्य मिळवून देण्यांत मदत केली असावी असें वाटते. त्यानंतर वाकाटक वंश फार काळ टिकला असावा असें दिसत नाहीं. कारण नंतर लोकरच या माधववर्म्यांचें राज्य दक्षिण हिंदुस्थानच्या बऱ्याचशा भागावर पसरलें असें दिसते. त्याकडे आपण आतां वळूं.

हा माधववर्म्यांचे दोन नाम्नपट सांपडले आहेत. त्याशिवाय त्याच्या वंशजांच्या नाम्नपटांतही त्याच्याविषयी बरीच माहिती मिळते. हा राजा श्रौत यज्ञयागाचा

मोठा पुरस्कर्ता होऊन गेला. कोरीव लेखांत याच्या जातीचा उल्लेख नाही. तथापि त्याने वाकाटकवंशीं ब्राह्मण राजकन्येशीं केलेला विवाह लक्षांत घेतां तो ब्राह्मण कुळांत जन्मला होता यांत संशय नाही. प्राचीन काळां अनुलोम विवाहच प्रचलित होते, प्रतिलोम विवाह निषिद्ध मानत. तेव्हां ब्राह्मण राजकन्येचा विवाह ब्राह्मण-कुमाराशींच होऊं शके. वाकाटक सम्राट पहिला प्रवरसेन यानें चार अश्वमेध व अग्निष्टोम, आप्तोष्यां, उक्थय, षोडशी, अतिरात्र, वाजपेय, बृहस्पतिसव, सायस्क इत्यादि श्रौत याग केले होते. त्याचेंच अनुकरण या विष्णुकुंडी माधववर्म्यानें केलेलें दिसतें. यानें प्रवरसेनावरही ताण केली. प्रवरसेनानें चारच अश्वमेध केल्याचा उल्लेख आहे, पण या माधववर्म्यानें अकरा अश्वमेध केले होते, असें त्याच्या व त्याच्या वंशजांच्या अनेक ताम्रपटांत म्हटलें आहे. इतके अश्वमेध दुसऱ्या कोण-त्याही भारतीय राजानें केल्याचा इतिहासांत उल्लेख नाही. या शिवाय त्यानें हजार अग्निष्टोम आणि सर्वमेध, बहुसुवर्ण, पौण्डरीक, पुरुषमेध, वाजपेय, षोडशी, राज-सूय, प्राधिराज्य, प्राजापत्य इत्यादि श्रौत याग केले होते. त्यावरून त्याच्या धार्मिक-पणाची कल्पना येते.

अकरा अश्वमेध याग करणाऱ्या राजाचें साम्राज्य तसेंच विस्तृत असलें पाहिजे असें कोणीही अनुमान करील. माधववर्म्याच्या ताम्रपटांत त्याच्या साम्राज्यांत अन्तर्भूत झालेल्या देशांचा उल्लेख येत नाही व त्याचे स्वतःचे ताम्रपट आग्नेय प्रांता-क्षेत्रीज इतरच सांपडले नसल्यानें त्यांच्या प्राप्तिस्थानावरून त्यांच्या साम्राज्याच्या विस्ताराची कल्पना करतां येत नाही. तथापि त्याच्या स्वतःच्या व त्याच्या वंश-जांच्या ताम्रपटांतील वर्णनावरून कांहीं अनुमानें बांधतां येतात. त्याचे ताम्रपट आग्नेयप्रांतांत सांपडले असल्यानें तो प्रदेश त्याच्या अंमलाखालीं होता यांत संशय नाही. याशिवाय दक्षिण कोसल (सध्यांचा छत्तीसगड) हाही त्याच्या साम्राज्यांत मोडत असावा. कारण त्याच्या दोन्ही ताम्रपटांत 'त्रिवरनगरभवनगतपरमयुवति-नन्दनः' किंवा 'त्रिवरनगरभवनगत-परमयुवतिजन-विहरण-रतिः' असें त्याचें वर्णन केलेलें आढळतें. या वर्णनाचा अर्थ संशोधकांना लागत नव्हता. तो प्रस्तुत लेखकांनं पंधरा वर्षांपूर्वी आपल्या लेखांत 'प्रथम दाखविला. या वर्णनांत माधववर्म्यानें त्रिवरनगरांतील सुंदर स्त्रियांना वानंदित केले किंवा त्यांच्याशीं विहार केला असें म्हटलें आहे. 'त्रिवरनगर' म्हणजे त्रिवरराजाची राजधानी. हा त्रिवरराजा व मध्य-प्रांताच्या छत्तीसगड विभागांत राजा व फुलक्षर येथें ज्याचे दोन ताम्रपट सांपडले आहेत तो तीवरदेव हे एकच होत. हा तीवरदेव आपल्या ताम्रपटांत आपण सोम-वंशी पांडवकुळांत जन्मलों असें सांगतो. त्याच्या ताम्रपटांतील अक्षरवटिकेवरून व इतर कांहीं प्रमाणांवरून तो वाकाटकांच्या कालानंतर लौकरच होऊन गेला

असावा असें दिसतें. या राजाचा पराजय करून विष्णुकुंडी माधववर्म्यांनं त्याच्या राजधानींत काहीं काळ वास्तव्य केलें असावें असें दिसतें.

हा माधववर्म्यांचा नातू **द्वितीय माधववर्मन्** याचा एक ताम्रपट आन्ध्रप्रांतांत सांपडला आहे. त्यांत द्वितीय माधववर्म्याला 'त्रिकूटमलयाधिपतिः' त्रिकूट व मलय पर्वतांचा अधिपति असें म्हटलें आहे. यापैकी मलय पर्वत दक्षिणेंत म्हैसूर संस्थानांत आहे हें सर्वांस माहीत आहे. दुसरा पर्वत त्रिकूट याच्याविषयी अनेकांनी अनेक अनुमानें केलीं होती. पण सुमारे दहावर्षांपूर्वी नाशिक जवळच्या अंजनेरी गांवीं सांपडलेल्या ताम्रपटावरून नाशिकच्या पश्चिमेस पसरलेल्या पर्वतराजीस **त्रिकूट** हें नांव होतें असें निर्विवादपणें सिद्ध झालें आहे. कालिदासांनं रघुवंशाच्या चतुर्थ सर्गांत रघुनें अपरान्त म्हणजे उत्तर कोंकण या देशाच्या राजाचा पराभव करून तेथील त्रिकूट पर्वताला आपला जयस्तंभ केलें असें वर्णन केलें तेंहि वरील स्थलनिश्चयाचें समर्थक आहे. तेव्हां या द्वितीय माधववर्म्यांच्या अमलाखाली दक्षिण हिंदुस्थानचा पश्चिम भाग—ज्यांत महाराष्ट्र व कर्नाटक हें प्रांत अन्तर्भूत होतात तो प्रदेश होता असें दिसतें. माधववर्म्यांचा दुसरा नातू **इन्द्रभट्टारकवर्मा** याच्या वंशजाचे लेख आन्ध्र प्रांतांत सांपडले आहेत व त्यांत आन्ध्रांतील गांवे दिल्याचा उल्लेख आहे. तेव्हां इन्द्रभट्टारकवर्मा हा आन्ध्र प्रांतांवर राज्य करित होता असें अनुमान करतां येतें. पहिला माधववर्मा याचें साम्राज्य दक्षिण हिंदुस्थानच्या चव्याच मोठ्या भागावर पसरलें होतें. त्याच्यानंतर त्याच्या मुलांमध्ये किंवा नातवांमध्ये त्याच्या राज्याची वांटणी होऊन एकाला पूर्वेकडचे आन्ध्र, कोसल इत्यादि देश मिळाले व दुसऱ्याच्या सत्तेखाली महाराष्ट्र, कर्नाटक इत्यादि देश आले असें अनुमान पंधरा वर्षांपूर्वी प्रस्तुत लेखकांनं आपल्या एका लेखांत केलें होते^१. या विष्णुकुण्डी राजांचे लेख आन्ध्रप्रांताबाहेर सांपडले नसल्यानें त्यांचें राज्य कधीं काळीं महाराष्ट्र, कर्नाटक इत्यादि पश्चिम प्रांतांवर होतें ही कल्पना संशोधकांस पटत नसे. द्वितीय माधववर्म्यांच्या ताम्रपटांत त्याचें त्रिकूटमलयाधिपतिः असें वर्णन आलें आहे खरें, पण ते वस्तुस्थितिनिदर्शक नसावें; कारण हे पर्वत त्याच्या आन्ध्रदेशापासून शेंकडों मेल दूर होते असें डॉ. हुश्रा चानें म्हटलें होतें. सुदैवानें याविषयीचा निर्णायक पुरावा आतां उपलब्ध झाला आहे. तो आपणांपुढें मांडतो.

समारे वीस वर्षांपूर्वी श्री. य. रा. गुप्ते यांस सातारा जिल्ह्यांतील **खानापूर** गांवीं एक अपूर्ण ताम्रपट सांपडला होता. त्यावर त्यांनीं एक त्रोटक टिप्पण या मंडळाच्या त्रैमासिकांत (त्रै. व. ८ पृ. १६३) प्रसिद्ध केलें आहे. या ताम्रपटांत माधववर्मन् नामक नृपतीनें रुष्णात्रेण्णा नदीकाठचें **रेड्डुरक** नांवाचें गांव जवळच्या वाड्यांसहित वैशाखी पूर्णिमेस एका ब्राह्मणास दान केल्याचा निर्देश आहे. हें गांव सातारा

जिल्ह्यांत रुण्णेच्या कांडचें रेटरें बुद्रुक या नांवानें अद्यापि विद्यमान आहे व ताम्रपटांत उल्लेखिलेल्या वेलवाटिका, कोलिकवाटिका व वटूरिका या वाड्या सध्या रेटरें बुद्रुकच्या जवळ अनुक्रमें वेलवडें, कोळें व वाठार या नांवानें दिसतात हें श्री. गुप्ते यांनीं दाखविलें होतें. ताम्रपटाच्या अक्षरवाटिकेवरून तो इ. सनाच्या पांचव्या सहाव्या शतकांतील असावा असें अनुमान श्री. गुप्ते यांनीं केलें होतें. तथापि हा माधववर्मा कोणत्या वंशांतील याचा उलगडा त्यांस झाला नव्हता. त्या ताम्रपटाचा पहिला पत्रा गहाळ झाल्यानें त्यांतील माधववर्म्यांच्या वंशाचें व त्याच्या पूर्वजांचें वर्णन नष्ट झालें आहे. या ताम्रपटाविषयी श्री. गुप्ते यांचें टिप्पण वाचल्यावर हा राजा राष्ट्रकूटवंशांतील असावा असें मला प्रथम वाटलें. कारण राष्ट्रकूट नृपति मानाडूक व त्याचे वंशज दक्षिण महाराष्ट्रांत इ. स. च्या चौथ्या शतकापासून सातव्या शतकापर्यंत राज्य करीत होते व त्यांची राजधानी सातारा जिल्ह्यांतच माण गांवी होती हें मी अनेक ताम्रपटांच्या पुराव्यावरून दाखविलें होतें. माधववर्म्यांच्या राजवंशाविषयी हें माझे मत मंडळापुढें चार वर्षांपूर्वी वाचलेल्या 'मानपूरचें राष्ट्रकूट' या माझ्या लेखांत मांडलें होतें. त्यानंतर हा माधववर्मा विष्णुकुंडी वंशांतील असावा अशी कल्पना मला सुचली, पण ताम्रपटाच्या अवशिष्ट भागाचें काळजीपूर्वक वाचन केल्याशिवाय या याचतींत निश्चित मत बनवितां येईना. तेव्हां तो ताम्रपट कोठें तरी प्रसिद्ध करावा अशी निकड मी मंडळाच्या चिटणिसांना व श्री. च. रा. गुप्ते यांना लावली. माझ्या एतद्विषयक आग्रहास मान देऊन श्री. गुप्ते यांनीं त्याच्या प्रकाशनास संमति दिली. तो ताम्रपट यथावकाश एपिग्राफिया इंडिकामध्ये श्री. गुप्ते व मी प्रसिद्ध करीत आहों.

या ताम्रपटाच्या अवशिष्ट भागाचें चारकाईनें वाचन केल्यावर तो विष्णुकुण्डी पहिल्या माधववर्म्यांचेंच दिला होता या विषयी माझी सात्री झाली. या ताम्रपटाचा पहिला पत्रा गहाळ झाल्याचें मागें सांगितलें आहेच. दुसऱ्या पत्र्यावर आरंभी माधववर्म्यांच्या वर्णनाचा शेवटचा भाग आला आहे. त्यावरून त्यानें पुंडरीक, बहुसुवर्ण व एकादश याग केले होते व सार्वभौम पदवी धारण केली होती. आणि त्याचा चानुवर्ण व चानुराश्रय यांस मोठा आश्रय असे अशी माहिती आपणांस मिळते. हे वर्णन विष्णुकुण्डी पहिला माधववर्मा याच्या वर्णनाशी जुळणारें आहे. मागें सांगितल्याप्रमाणें पुण्डरीक व बहुसुवर्ण हे यज्ञ त्या विष्णुकुण्डी राजानें केले होते हें आपणांस त्याच्या वंशजांच्या ताम्रपटांवरून ज्ञात झालें आहे. राहिलेल्या एकादश यागांचें नांव लेखकाच्या अनवधानानें प्रस्तुत ताम्रपटांत गळलें आहे. पण ते याग अश्वमेधच होते याविषयी संशय राहात नाहीं. इ. स. च्या पांचव्या सहाव्या शतकांत दुसऱ्या कोणत्याही राजानें पुंडरीक, बहुसुवर्ण व एकादश अश्वमेध यज्ञ केल्याचा कोरीव लेखांत उल्लेख नाहीं. तेव्हां सानापूरचा ताम्रपट देणारा सार्वभौम माधववर्मा

हा अकरा अश्वमेध करणारा विष्णुकुण्डी वंशांतील सुविख्यात पहिला माधववर्माच होय हें स्पष्ट होईल.

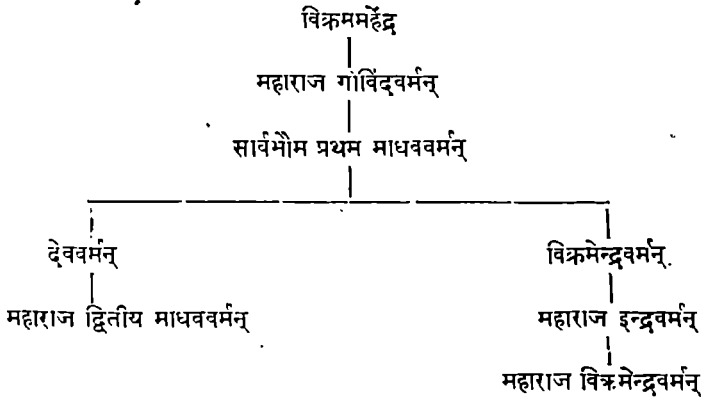
ताम्रपटांत उल्लेखिलेलीं मुख्य गांवे श्री. गुप्ते यांनीं शोधलीं होतीं. त्याशिवाय इतरही गांवे सर्व्हे ऑफ इंडियाच्या विस्तृत नकाशांत मला रेटॅरेंबुटुकच्या जवळपास सांपडलीं. मच्छदर्या, सेणवर्या, कोलिका व मलखेटक हीं गांवे रेटरे बुटुकच्या त्या त्या दिशांस अनुक्रमें **राजमाची, शेणोली, कोला व मलखेट** या नांवांनं अद्यापि विद्यमान आहेत. तेव्हां हा ताम्रपट मूळचा सातारा जिल्ह्यांतील यांत मुळींच संदह नाही.

या ताम्रपटानें महाराष्ट्राच्या प्राचीन इतिहासावर महत्त्वाचा प्रकाश पाडला आहे. त्यावरून असें स्पष्ट दिसतें कीं, वाकाटकांचा अस्त झाल्यावर त्यांच्या साम्राज्याचा वारसा त्यांचा नातेवाईक विष्णुकुण्डी माधववर्मा याच्याकडे आला. त्यानें आपल्या शौर्य, धर्मनिष्ठा, औदार्य इत्यादि गुणांनीं त्यांची परंपरा पुढें चालविली. वाकाटक सम्राट् हरिवेण याच्या कालानंतर विदर्भाच्या मांडलिकांनीं आपल्या अधिराजा-विरुद्ध बंड करून त्याच्या सत्तेचें जूं झुगारून दिलें होतें. पण माधववर्म्यानें त्यांचा पुनः पराजय करून आपलें साम्राज्य आन्ध्र, कोसल, महाराष्ट्र, कर्नाटक इत्यादि दक्षिणेतील बहुतेक देशांवर पसरविलें. तो स्वतः अत्यंत धार्मिक असल्यानें त्यानें सार्व-भोमत्व निदर्शक अकरा अश्वमेध केले; इतकेंच नाही, तर हजार अग्निष्टोम, आणि पुंडरीक, बहुसुवर्ण, वाजपेय, राजसूय, पुरुषमेध इत्यादि अनेक श्रौत याग करून सर्वत्र सनातन धर्माचें वर्चस्व प्रस्थापित केलें. त्यानें ब्राह्मणांस धार्मिक कृत्यांच्या अनुष्ठानार्थ अनेक ग्राम दान दिले होते. यापुढें दक्षिण हिंदुस्थानांतील सुविख्यात अशा प्राचीन सम्राटांमध्ये **विष्णुकुण्डी** पहिल्या **माधववर्म्याची** गणना केली जाईल.

विष्णुकुण्डी वंशाचें महाराष्ट्र व विदर्भ या देशांवरिल राज्य माधववर्म्यांच्या काळा-नंतर फार वर्षे टिकलेलें दिसत नाही. माधववर्म्याचा एक ताम्रपट त्याच्या कार-कीर्दीच्या ४० व्या वर्षी दिला होता. त्यावरून त्यानें दीर्घकाल राज्य केलेलें दिसतें. त्याच्या अगोदर त्याचे पुत्र निवर्तले असल्यानें त्याच्या निधनानंतर त्याच्या नातवा-मध्ये त्याच्या विस्तृत राज्याची वाटणी झाली. **द्वितीय माधववर्मा** नामक एका नातवास महाराष्ट्र, कर्नाटक इत्यादि पश्चिमेकडील देश व **विक्रमेंद्रवर्मा** नांवाच्या दुसऱ्या नातवास आन्ध्र कोसल इत्यादि पूर्वेकडचे देश मिळालेले दिसतात. द्वितीय माधववर्म्याला त्याच्या ताम्रपटांत 'त्रिकूट-मलयाधिपतिः' म्हटलेलें मार्गें सांगितलें आहेच. द्वितीय माधववर्म्याच्या वंशजांचे ताम्रपट महाराष्ट्र-विदर्भांत अद्यापि सांपडले नाहीत. यानंतरच्या काळांत दक्षिण महाराष्ट्रांत पुनः **राष्ट्रकूटांनीं** आपलें डोकें वर काढलें. उत्तर महाराष्ट्र व विदर्भ या प्रांतांत माहिष्मतीच्या कलचुरांची सत्ता

इ. स. ५५० च्या सुमारास प्रस्थापित झाली. त्यावरून विष्णुकुंडीचे साम्राज्य माधव-वर्मानंतर लवकरच संपुष्टांत आलें असावें. आन्ध्र प्रांतांत मात्र त्यांचें राज्य इ. स. च्या सातव्या शतकापर्यंत टिकून होतें. सातव्या शतकाच्या आरंभी महाप्रतापी चालुक्य-नृपति द्वितीय पुलकेशी यानें दक्षिणेंतील इतर राजांप्रमाणें विष्णुकुंडीचाही पराजय करून त्यांचें राज्य आपल्या साम्राज्यांत समाविष्ट केलें. पुढें त्यानें आन्ध्र प्रांतांत वेंगी येथें चालुक्यांची निराळी गादी स्थापून निजवर आपल्या विष्णुवर्धन नामक भावांस बसविले हें इतिहासज्ञांस माहीत आहेच. याप्रमाणें खानापूरच्या ताम्रपटानें महाराष्ट्राच्या प्राचीन इतिहासावर कसा नवीन प्रकाश पडतो तें यथामाते दाखविलें आहे. या राजाचे ताम्रपट कोणाच्या संग्रहीं असल्यास त्यांनीं ते अवश्य प्रसिद्ध करावे.

विष्णुकुंडी राजांची वंशावळ पुढें दिली आहे—

३ सिन्नर येथील कांहीं देवालये व मूर्ती

लेखकः— य. रा. गुप्ते, बी. ए., एम्. आर. ए. एस. (लंडन), सभासद भा. इ. सं. मं. पुणे, सं. सभासद राजवाडे सं. मं. धुळे, माजी असि. सर्व्हेअर, हिंदु व बौद्ध इमारती, लाहोर.

नासिक* जिःह्यातील सिन्नर हें एक प्रत्येक महाराष्ट्रीयानें, कलावंतानें व ज्ञांइंग शिक्षकानें अवश्य पहाण्यासारखें ठिकाण आहे. नासिकरोड स्टेशनच्या बाजूनें जा किंवा संगमनेरच्या रस्त्यानें प्रवेश करा हें पूर्ववैभवाचें ठिकाण दृष्टीस पडताच अद्या-

* संमेलन ३५ वें.

नंद हेतो. 'शिंदीनगरचें' 'सिन्नर' हें रूपांतर आहे. शेतकरी लोक अद्याप यास 'शिंदरच' म्हणतात. चाचें दुसरें सुप्रसिद्ध नांव 'श्रीनगर' असून भिल्लम पांचवापर्यंत हे यादवांच्या राजधानीचें ठिकाण होतें. भिल्लमाच्या वेळीं राजधानी देवगिरीस गेली. भिल्लमकालीन अनेक देवालये व तत्पूर्वीचीं अनेक देवळे येथें असून त्यांत व त्यांच्या आसपास शेंकडों सुंदर मूर्ती अद्याप पूर्ववैभवाची आठवण देतात. बहुतेक शिवालये असून त्यांत गोंदेश्वर, ऐश्वर्येश्वर, चितळेश्वर, नागेश्वर, विठ्ठलेश्वर, ब्रह्मेश्वर व पाताळेश्वर हीं प्रमुख होत. कर्मांतकमी हीं वारा होतीं असें सांगतात. त्यांतल्या त्यांत गोंदेश्वर व ऐश्वर्येश्वर हीं अलौकिक असून पु. व. सं. सात्याकडून संरक्षित आहेत. गोंदेश्वराचें 'आम्हीं' घेतलेलें एक छायाचित्र श्री. केशवराव पाध्ये यांनी 'हेमाद्रि' नामक पुस्तकांत पृ. ३५२ व ३५३. चें दरम्यान दिलें आहे. त्यावरून त्याच्या उत्कृष्ट कलेची व शिल्पराज्ञी कल्पना येईल. त्यांत मूर्ती उत्कृष्ट रीतीनें दिसत नसल्यामुळे इतर छायाचित्रें सोबत ठेविलीं आहेत. हीं सिन्नरचीं देवालये हेमाडपंती धर्तीचीं असून या धर्तीच्या मध्यकालांतील आहेत. अर्थात यांत काटकोन त्रिकोण यांस जेवढें महत्त्व आहे त्याहून थोडे कमी त्यांतील मूर्तींत दिलेले आहे. त्या रेंखांव असून त्यांतील आविर्भाव ठळक रीतीनें दाखविले आहेत. दुसरें छायाचित्र सद्दाद्रिकारांनीं रूपेनें ऑगस्ट १९४७ च्या अंकावर दिलें आहे. त्यावरून मंडपाची चांगली कल्पना येते. हेमाडपंती पद्धत हिंदुस्थानांतील आर्यांच्या धर्तीचा एक प्रकार विपाक आहे. शुद्धधर्ती ओरिसांत भुवनेश्वर येथें पहावयास मिळते. सर जेम्स फायुसन रुत "A History of Indian and Eastern Architecture - Vol. II 1910; 95P.P. 105 व आमचें "The Times of India" ता. २४-४-१९४८ च्या अंकांतिल ता. १६ एप्रिल १९४८ चें पत्र पहा. शिन्नरांच्या व मूर्तींच्या बाबतीतहि तुलना करण्यासारखी आहे. भुवनेश्वर येथील शिवालयांची शिन्नर कायम आहेत. परशुरामेश्वर व मुक्तेश्वर एक प्रकारचीं, लिंगराज दुसऱ्या प्रकारचें व राजारानी दोन प्रकारांच्या मिलाफाच्या मूर्तीचें. मूर्तींत फारसा भेद नाही. सिन्नरच्या ऐश्वर्येश्वराचें शिन्नर नष्ट झाले आहे. पण गोंदेश्वराचें अस्तित्वांत असून विशिष्ट धर्तीचें आहे. ओरिसामधील देवालयांहून व दक्षिणेंतील रथपद्धतीहून निराळ्या पद्धतीचें आहे. पण बाहेरील आकारावरून तें पूर्व चालुक्य पद्धतीचा परिपाक आहे. दोन स्थलांच्या मूर्तींतही बारीक रीतीनें पहातां भिन्नत्व दिसतें. भुवनेश्वरीं ठराविक प्रकार दिसतो तर सिन्नरास निरनिराळें सुरम्य दृष्टावे असून ओजस्वीताहि जास्त दृष्टाव्यचीस येते.

सिन्नर येथील देवालये हेमाडपंती देवालयांच्या मध्यकालाचीं असल्यामुळे त्यांतून काटकोन, त्रिकोण येणारे झांझंगच्या दृष्टीनें महत्त्वाच्या नमुन्यांप्रमाणेच वैशिष्ट्य

त्यांतील मूर्तीस नसलें तरी फार कमी सास नाही. या फार अभ्यसनीय आहेत. इ. स. १९१० ते १९१७ पर्यंत ७१८ वर्षे वगळून आर्म्ही यांचा वर्षांतून ८-१० दिवस तरी विचार करीत असूं. त्यांतल्या त्यांत गोंदेश्वराच्या देवालयांत निम्मा वेळ जाई. अनेक छायाचित्रें आर्म्ही घेतलेली आहेत. त्यांच्या कांहीं निगोष्टिह्ज् सोबत आहेत. प्रिन्टस् काढविण्यास अवसर मिळाला नाही. तरी कांहीं आणले आहेत. इतक्या वर्षे निरीक्षण करूनहि आमची तृप्ति झाली नाही. सांबावरील एका मुकुट घातलेल्या व डाया हात दुसऱ्या प्रतिमेवर ठेविलेल्या मूर्तीवरून वगैरे शिल्पकामाची स्थूल कल्पना घेईल. गाभाऱ्यापुढील मंडपांत आंतल्या बाजूस घरगुती देखावे आहेत. त्यांत आविर्भाव मार्मिक आहे. बाहेरील बाजूस देवऱ्यांतून वगैरे सार्वजनिक स्वरूपाचे कैक देखावे आहेत. या नासिक व नगर जिऱ्यांतील हेमाडपंती देवालयांतून बहुधा बाहेऱ्या बाजूस समुद्रमंथन केलेलें असतें. त्यामार्गे तें गोंदेश्वराच्या बाहेरील बाजूस आहे. तसेंच हत्तीची रांगहि फार शोभायमान दिसते. तांत्रिक कलेचा अवशेष म्हणूनहि एक बीभत्स मूर्ति दृष्टोपत्तीस येते. पण ती बाहेरच्या बाजूस आवारांत मोकळीच पडलेली कांहीं वर्षे तरी होती. नाचण्या बागडण्याचे देखावेहि अनेक आहेत. परंतु नगर जिऱ्यांतील कर्जत येथील व सटाण्याजवळील देवळाण्याइतके ते बीभत्स नाहीत. या गोंदेश्वराच्या देवालयांतील कांहीं सुंदर प्रतिमांचा विध्वंस कांहीं वर्षापूर्वी सैनिकांनी केला. विशेष नांवाजण्यासारखे कांहीं देखावे नंदिगुहाच्या जवळच बाहेरील बाजूस आहेत. त्यांत रामायणांतील भाग चित्रित केला आहे. हे देखावे निश्चित करण्यास सिन्नरासच संबंध वर्ष दोन वर्षे घालविली पाहिजेत. पण इतका अवधि कोणास मिळणार ? तरी ज्या प्रेक्षकांस वेळ सांपडेल त्यांनी या सिन्नरच्या गोंदेश्वराच्या देवालयांतील देखावे अभ्यासण्याजोगे आहेत. मागील बाजूस विष्णूची मूर्ति आवेशयुक्त असून देवालयाच्या प्रेक्षकांच्या डाल्या हाताच्या मूर्ती प्रेक्षणीय आहेत. गोंदेश्वराचें देवालय फर्ग्युसनच्या मतें इ. स. च्या १२ व्या शतकाच्या पूर्वार्धातील आहे.^१

ऐश्वर्येश्वराच्या देवालयाचें शिखर दुर्द्वानं नष्ट झालें असलें तरी प्रवेशद्वाराचें वरील मकराची मूर्ति अभ्यसनीय आहे. तीवरून देवालयाचा काल निश्चित करता येतो. सर्वसाधारण रीतीनें असें सांगतां येतें कीं मकराचें पुच्छ जितकें आंखड तितका काल अगोदरचा. ऐश्वर्येश्वराच्या देवालयांतील मकराचें शेषूट अगदीं पूर्व-कालातीलहि नाही व उत्तर कालांतलेहि नाही. धारापुरीच्या एका लेण्यांतील सुसर (मकर) त्या अगोदरची असून परळीच्या देवालयांतील नंतरची आहे. ऐश्वर्येश्वराच्या देवळांतील सांबावरील मूर्ती पाणी वाहून वाहून बऱ्याच सराव झाल्या आहेत.

तरी अस्तिवांत असलेल्या गोंदेश्वराच्या शिवालयाच्या इतक्या सुंदर नाहींत. मात्र सांबाचें नक्षीकाम रसेीव आहे. या ऐश्वर्येश्वराचें मोठें छायाचित्र एका वर्षी मा. इ. सं. मं. त पहाण्यास ठेवले होते. ते महाराष्ट्र चित्रकार मंडळाच्या आर्ट गॅलरीत संरक्षित केले आहे.

सिन्नरास इतस्ततः विखुरलेल्या मूर्ती इतक्या आहेत की त्यांची यादी करण्याचें काम बरेंच दुर्घट आहे. नया तीन आहेत. १ देवनदी २ शिवनदी व ३ सरस्वती. ऐश्वर्येश्वर सरस्वती नदीचें काठी आहे. इतरही दोनतीन देवालये आहेत. आणखी देवळांतील प्रतिमा नदी काठी ठिकठिकाणी भितीत बसविलेल्या आहेत. उदाहरणार्थ एक छायाचित्र सोबत ठेवतो. ब्रह्मेश्वराच्या देवालयांतील व त्या बाहेरील कैक मूर्ती अभ्यासण्याजोग्या असून त्यांची छायाचित्रे घेण्यासारखी आहेत. फिरतीवर असणाऱ्या अम्मलदारास हें काम बरेंच जड पडतें. फिल्मा किंवा कांचा तरी किती बरोबर ठेवणार ! डझन दोन डझन प्रत्येक खेपेस ठेवत होते. एक दोन ठिकाणी शेषशायी नारायणाच्या मोठ्या सुंदर प्रतिमा आहेत. त्यांची छायाचित्रे घेणें जमलें नाहीं.

गौळीबोवा म्हणून सिन्नरास एक प्रसिद्ध देवस्थान आहे. अभीर गुरें पाळीत. नासिकच्या लेण्यांत त्यांच्या ईश्वरसेनाचा लेस आहे. मुंबई गॅलरीअर व्हा. १६ नासिक पृ. ५७९ पहा. पण गौळीराजे हें नामाभिधान स्नानदेश व नासिक जिल्ह्यांत यादवांस लावितात. तेव्हां गौळीबोवा म्हणजे यादवांपैकी सुप्रसिद्ध राजपुरुष. त्याची योग्यता या गांवी देवाएवढी झाली. हा गौळीबोवा एक अवाढव्य दगडाची प्रतिमा आहे. येथें शेंकडें नारळ फुटत असतात. सिन्नरास पाषव्या भिळम्मा एवढा सुप्रसिद्ध राजा झाला नाहीं. तो सार्वभौम होता व त्याच्या वेळांच यादवांची राजधानी देवगिरीस गेली. तेव्हां हा प्रचंड गौळीबोवा त्याचेंच द्योतक असणें फार संभवतें. प्रतिमा मात्र सुबक नाहीं. ओचडधोचड आहे. ती नंतरचीहि असणें संभवनीय आहे. हा गौळीबोवा आहे त्या ठिकाणी पूर्वी एक सुंदर व भव्य हेमाडपंती देवालय असले पाहिजे. या देवळांची अशी एक दोंबळ खण आहे की त्यांच्यासमोर जागा असल्यास एक मोठी विहीर असते नाहीं तर तलाव असतो. गोंदेश्वरासमोर तलाव आहे. स्नान करून देवास पाणी वगैरे घालण्यास तलाव किंवा विहीर सोयीची पडते. गौळीबोवासमोर तलाव-विहीरीच्या निशाण्या आहेत. आसपास विखुरलेल्या अनेक मूर्तीहि आहेत. हा बोवा सरस्वती नदीपासून फारसा दूर नाहीं. सरस्वतीपासून बोवाच्या ठिकाणापर्यंत अनेक प्रतिमा व त्यांचें अवशेष आहेत. कांहीं मूर्ती मे. कलेक्टरसाहेब यांस विनंती करून त्या जमविणाऱ्या व पूजणाऱ्या बोवाचा थोडाबहुत विरोध असूनहि मामलेदार कचेरीत आम्हां नेवविल्या. लहानसें अजब घर तेथें बनविलें म्हणा ना ! हें करण्याचा मुख्य उद्देश

त्यांचे संरक्षण व्हावे हाच होय. सर्वच मूर्ती मुंबईस प्रिन्स ऑफ वेल्स म्युझियममध्ये नेणे शक्य नाही व इष्टहि नाही; कारण त्यांचे स्थानिक महत्त्व जास्त असते. याच रीतीने नेवाशाच्या मूर्ती आम्हीं तेथील मामलेदार कचेरीत नेवविल्या. पूर्वी सुलतानपूर जिल्ह्यांतहि हाच उपाय आम्हीं चोपिला होता. भिलममट म्हणून ठिकाण देशमुखाच्या चौदाचौकी वाड्यांत आहे. हा मठ महानुभाव पंथाचा आहे. मागे एका प्रसंगी याचे वर्णन केलेच होते. पण मूर्तीच्या दृष्टीने त्यास महत्त्व नाही.

बऱ्याच प्रतिमा सरस्वती नदीच्या कांठी आहेत हे वरील वर्णनावरून ध्यानांत आलेच असेल. या नदीचे पाट आहेत. त्यांच्या कांठींहि प्रतिमा आहेत. सिन्नरच्या देवनदी, शिवनदी व सरस्वती यांपैकी पिण्यास पाचक व निरुपद्रवी पाणी सरस्वती नदीचेच असल्यामुळे तिच्या कांठीं लोक जास्त वावरत व एवढ्याचकरितां देशालये व मूर्ती तिच्याच आसपास अधिक आहेत. त्यांचा सूक्ष्म अभ्यास करणे जरूर आहे.

ठिकठिकाणीं सिन्नरास मूर्ती पडल्या आहेत हे वर दर्शविलेच आहे.

जुन्या तटबंदी शेजारी एक मोठी विहीर आहे. तिच्या कांठीं एक मूर्ति आहे. तिचे छायाचित्र सोबत आहे. सिन्नरच्या उत्तम प्रतिमेत तिची गणना करितां येणार नाही. तथापि तिचे वर्णन करणे जरूर आहे. डावा पाय बैठकीवर आडवा असून उजवा त्रिकोणाकृति मोकळा सोडला आहे. नाक, डोळे नीट कोरलेले नाहीत. मुकुट मध्यमप्रतीचा आहे. स्तन उन्नत असून—हा प्रकार सार्वत्रिक असल्याचे 'JRAS' त' दाखविले आहे.—मध्यम वयाच्या स्त्रीत शोभणारे आहेत. त्यांवर हार विलसत आहे. गळ्यांत साज आहे. हातांत बाजबंद आहेत. कमरपट्टा चांगला आहे. पायांत सांसळव्या आहेत. या प्रतिमेचे वैशिष्ट्य म्हणजे तिचे वाहन आहे. पिसारा पसरलेला असून स्पष्ट आहे. यावरून ही मूर्ति वाम्ही होय.

ही प्रतिमा इ. स. च्या बाराव्या शतकातील दिसते.

दुसरी एक देवीची मूर्ति सरकारी बंगल्याचे मागील बाजूस शिवनदीचे कांठी आहे. डावा पाय आडवा असून उजवा मोकळा सोडला आहे. अनेक कमरपट्टे सोदलेले आहेत. मुद्रा उप असून मुकुट साधाच आहे. सालीं उजव्या पायाजवळ वाहन सोदलेले आहे. व्याघ्र कां सिंह निश्चित करवत नाही. व्याघ्र गृहीत धरल्यास मूर्ति अंबेची होईल. वाहन सिंह असल्यास ती दुर्गेची होईल.

ही प्रतिमा इ. स. च्या बाराव्या तेराव्या शतकातील दिसते. तिच्या शेजारी सांपडलेली दुसरी एक चुटित प्रतिमा या कालाच्या अगोदरची ठेवलेली आहे. छायाचित्र पहा. एकूण ही सिन्नरचीं शिवालये वास्तुशास्त्रदृष्ट्या अभ्यसनीय असून त्यांतील देखावे निश्चित करण्यासारखे आहेत. त्यांबरोबरच मूर्तींचा अभ्यास बारीक रीतीने करण्यासारखा आहे. या लेखाचा मुख्य उद्देश तरुण व होतकरू अभ्यासकांच्या दृष्टोत्पत्तीस ही वैशिष्ट्ये आणण्याचा आहे. तो सफल होवो.

सिन्नरच्या देवालयांचा वास्तुशास्त्राच्या दृष्टीने थोडाफार विचार झालेला आहे. आम्हीहि राजवाडे पुण्यातिथीनिमित्त इतर शिवालयांच्या चर्चेबरोबर याची माहिती दिलेला लेख धुक्यास धाडला होता. तथापि मूर्तीच्या दृष्टीने कोर्णा सूक्ष्मदृष्ट्या विचार केलेला नाही. वास्तव हा लेख सादर केला आहे.

४ सोरटी सोमनाथाचे दरवाजे

[श्री. चिं. ग. कर्वे, बी. ए., पुणे.]

सोमनाथाच्या* देवळाचे दरवाजे **महंमूद गझनी** याने इ. स. १०२५ मध्ये जे काबूलला नेले ते परत आणून मोठ्या समारंभाने देवळास बसविण्याची मोठी पद्धतशीर योजना गव्हर्नर जनरल **लॉर्ड एलेनबरो** याने जी केलेली आपण इतिहासांत वाचतो तिचे पडसाद त्या काळी महाराष्ट्राच्या कानाकोपऱ्यांतहि उठलेले मोठी कागदपत्रांवरून दाखवितां येतात.

महंमुदाने या देवालयांतून जी बरीच लूट नेली तींत देवळाच्या दरवाजाची एक जोडी असून ती त्याच्या कबरस्थानाला बसविण्यांत आली असे सांगतात. तसेच शंकराच्या पिंडीचा तुकडा गझनीच्या जुम्मा मशिदीची पायरी म्हणून बसविला अशीहि आख्यायिका आहे. पण प्रसिद्ध मुसलमान इतिहासकार **फेरिस्ता** यासंबंधी कांहीहि उल्लेख करित नाही. तथापि ब्रिटिशांनी अफगाण राजकारणांत नसती ढवळाढवळ करून **दोस्तमहंमदाला** पदच्युत केलें तेव्हां अफगाण लोक खवळले व त्यांनी इंग्रज सैन्याची कत्तल करून मोठी नामुष्की त्यांच्या पदरांत बांधली. पण याचा सूड म्हणून चांगल्या इंग्रज सेनापतींना धोका पत्करूनहि पुन्हां लगेच तिकडे मोहिमेवर पाठविण्यांत आलें व त्यांनीहि अफगाणिस्तान जिंकून अपयश धुवून काढलें (१८४२). लॉर्ड एलेनबरोने या विजयाचे स्मारक म्हणून महंमुदाच्या कबरीला लावलेले सोमनाथाचे चंदनी दरवाजे मुद्दाम परत आणविले व त्यांची समारंभाने पुन्हां स्थापना करण्याविषयी मोठ्या भारदस्त आणि उत्तेजनक भाषेन जाहीरनामा काढला. आठशें वर्षांपूर्वी महंमुदाने जो हिंदुजनतेचा भयंकर अपमान केला त्याचा सूड उगविण्याचा सूर त्यांत होता. सरहिंद, राजपुताना, माळवा, आणि गुजराथ या प्रदेशांतील राजेरजवाडे व जहागीरदार यांना मोठ्या समारंभाने आणि सन्मानाने हे दरवाजे सोमनाथाला नेण्याच्या या योजनेत उरताहाने सहकार्य करण्याविषयी पाचारण केलें होतें.

* संमेलन ३५ वें.

मंडळांतील 'लेले दफ्तर' तपासतांना या फर्मानाच्या दोन मोडी नकला मिळाल्या; एकांत "श्री सोमनाथाचे देवालयाचे चंदनाचे दरवाजे गजनीचे सुलतान महंमद यांचे कब्रेंतून काढून आणून श्रीचे देवालयास परत करण्याबाबत" जें गव्हर्नर जनरलनें निरूपणपत्र लिहिलें आहे तें मुंबईच्या गव्हर्नर इन् कौन्सिलनें मलठणच्या पवार जहागीरदारास मरकूम केलें आहे. असेंच दुसरें पत्र गणपतराव रामचंद्र कानडे यांना गेल्याचें सापडतें. यावरून महाराष्ट्रांतील हि अगदीं लहान सहान हिंदु जहागीरदार-इनामदारांना इंग्रज सरकारनें धर्माच्या नांवाखालीं आपल्या विजयोत्सवांत सामील करून घेतलेलें दिसतें.

नकलेची नकल

"साहेब मुषफक मेहेरवान दोस्ता महाराव पवार मलठणकर सलामत

ऊर्जासौव रावटकीथ प्रींगल साहेब बाहादूर परसीवान सकटरीनि॥ सरकार-बाद सला॥ सैरचेत आज्याम अंकी येथील सरैसलाह जाणून आपली खुषी हमेशा कलमी करीत जावी दिगर श्री सोमनाथाचे देवालयाचे चंदनाचे दरवाजे गजनीचे सुलतान महंमद यांचे कब्रेंतून काढून आणून श्रीचे देवालयास परत करण्याबाबद नवाब मुस्तताब मोला अलकाब अशरफल अशाराफ रैट हनराबल गवर्नर जनराल साहेब बाहादूर फर्मा फर्माये दारून अमोर इंदिया याणी हिंदुराजे व सरदार यास जे निरूपण पत्र लिहिले आहे ते गवर्नर जनराल साहेबाचे हुक्माप्रमाणें बंदीगात आली नवाब मुस्तताब हजरत हनराबल गवर्नर साहेब बाहादूर दर इजलास कौसल याचे आज्ञेवरून आसाहेबास मरकूम केले आहे. वरकड हरहामेशा सतसदूदें पाठवून दिल अराम करीत जावे ॥ छ ५ माहे जिलकाद सु॥ सलास आबैन मया तैन व अलफ मु॥ तारीस २ डिसेंबर सन १८४२ इसवी ज्यादा काय लिहिणें त्या कजि हे किताबत रुजु रामचंद्र विठल चिटणीस "

सही इंग्रजी

[अशाच मजकुराचें पत्र गणपतराव रामचंद्र कानडे यांना आलेलें आहे.]

पण हे दरवाजे सोमनाथाला न पोंचतां आग्रयास धूळ सात पडून राहिले. याचें कारण लॉर्ड एलेनबरोचा हा हिंदुदेवस्थान-जीर्णोद्धारचा उद्देश वरिष्ठ सरकारला भरमत्सद्देगिरीचा व मूर्खपणाचा वाटला. यामुळें मुसलमान जनतेचीं मनं दुखावलीं जाऊन हिंदुमुसलमानांत वितुष्ट उत्पन्न केल्याचा दोष पदरीं येईल। शिवाय हे दरवाजे सोमनाथाचे तरी सरै म्हणून कशावरून ? ते चंदनाचे तर नव्हेतच पण चांगऱ्या लाकडाचेहि दिसत नाहीं. अशा तऱ्हेच्या शंकाकुशंका निघण्यास वेळ लागला नाहीं. तेव्हां ते १८४८ सालापावेतो तरी आग्रयाच्या किड्यांत पडले हेते असें 'तीर्थयात्रा प्रबंध' या प्रवासवर्णनाच्या ग्रंथावरून दिसतें. विचूरकर घराण्यांतील श्रीमंत रघुनाथाव हे आपल्या उत्तर हिंदुस्थानातील यात्रेत आग्रयास गेले होते. तेथें त्यांनीं

हे दरवाजे पाहिले (इ. स. १८४८). “ रघुनाथराव हे आग्र्याचा किल्ला पहाण्यास गेले होते, तेव्हां त्या किल्ल्यांत सोरटी सोमनाथ म्हणून जें बारा ज्योतिर्लिंगापैकीं एक ज्योतिर्लिंग आहे, त्याच्या देवालयाचे मोठाले भव्य असे चंदनी दरवाजे होते, ते त्यांनीं पाहिले. हे दरवाजे सरासरी आठशें वर्षापूर्वीं सुलतान महंमुदनामें मुसलमान बादशहानें त्या देवाच्या देवळाचा विध्वंस करून आपल्या गिझनी नांवाच्या राजधानीस नेऊन लाविले. पुढें इसवी सन १८३९-४० या सालीं इंग्रेज सरकारची अफगाणिस्तानावर मोहिम झाली. त्या प्रसंगीं अफगाण लोकांचा पराभव करून इंग्रेज सरकारनें मोठ्या मुर्दुमकीनें हे दरवाजे गिझनीहून परत आणून आग्र्याचें किल्ल्यांत ठेविले. ते पुनः सोरटी सोमनाथाचें देवळास लावावयाचे म्हणूनही त्यावेळीं लोकवार्ता होती. याप्रमाणें मुसलमान लोकांनीं हिगवून नेलेला नकशा आठशें वर्षांनीं हिंदुस्थानास परत आणून देण्याचें यश इंग्रेज सरकारनें संपादिलें.” असें वर्णन विंचुरकरांचे त्यांच्याबरोबर प्रवासास गेलेले आश्रित व पुण्याचे कै. लक्ष्मण गणेशशास्त्री लेले यांचे वडील यांनीं या पुस्तकांत केलें आहे.

आतां हे दरवाजे कोठें असतील ? सोरटी सोमनाथाचा जीर्णोद्धार करण्याची भाषा सध्यांचे हिंदी संघ सरकार बोलत आहे. तेव्हां या वेळीं या दरवाज्याचा शोध लागून पुन्हां शहानिशा व्हावी.

५ अक्कलकोट - जोशी धर्माधिकारी

[श्री. शं. ना. वत्सजोशी]

मार्गे शि. च. सा. सं. ५ ले. ९५८ ह्या महजरकागदावरून महजर लिहिण्याच्या पद्धतीतील कांहीं माहिती त्या महजराच्या प्रारंभीच दिली आहे. पुढें दिलेल्या पत्रावरून मुद्दा कोठें व कोणाच्या पत्रांवर उठवावयाच्या, जमिनीचें माप सांगण्याच्या पद्धतीतील एक विशेष काय, जकाताचे दर काय इत्यादि माहिती मिळत आहे. विशेषतः ले. ३ ह्या निर्णयपत्रावरून तसें पत्र लिहिण्याच्या व्यवस्थेंतल कांहीं रीती लक्षांत येतात. व चाळबोर्धातून मोडी अक्षराचें बळण कसा मुकाम व प्रवास करीत चाललें आहे, कोणच्या अक्षरांत काय व कसा चदल होत होत लपेट घेतली जात असे ह्याचाही एक प्रकार ह्या निर्णयपत्रावरून आढळून येतो.

हे एकंदर कागद १७ आहेत. पैकीं ३ फारसी बगळून १४ पैकीं ६ कागद पुढें दिले आहेत. हे कागद अक्कलकोटचे श्री. गुंडो श्रीनिवास ग्रामजोशी ह्यांजकडून तेथें गेलीं असतां मिळाले. व ह्याचद्वल श्री. गुंडोपंत व त्यांची वडील मंडळी ह्यांचे आभार मानण्यांत आनंद वाटत आहे.

पुढें दिलेल्या सहा कागदांपैकी पहिले ३ कागद शिवकालांतील असले तरी अदिलशाहींतील आहेत; आणि पुढले तीन पहिले फत्तेसिंग भोसले यांचे आहेत. कागद सर्व असल आहेत. जमिनीचें माप सांगतांना एके ठिकाणीं, ठिकणें ३ व तुकम म्हणजे बीं, ज्या जमिनीला ४ कुडो ज्वारी लागते ती जमीन असें सांगितलें आहे. (क. २), आणि दुसरे ठिकाणीं अर्धा शेर अद् शेर - जमीन इनाम दिल्ली असें सांगून अर्धशेर म्हणजे ६० विघे, ही स्पष्टताहि तेथें केली आहे. आतांपर्यंत जमिनीचे मापांत, नांगर, वाण, दोरी, परतनें, टका, रुका, संडी, टाक, बिघा, एकर, इत्यादि नांवें आलीं आहेत. पण शेर, अर्धाशेर ही मोजणी येथें नवीन वाटते. (क. ५, ४). क. ४ मध्ये ८॥ “आदेसर” ह्या शब्दापूर्वी ‘वजन’ हाहि शब्द आला आहे ! एकाच देणगीचीं चार पांच पत्रें-घेणारां, गांव-मोकदम, देशमुखदेशपांडे, देशाधिकारी अशा चारपांचजणांना पाठविलेलीं असतात. त्यातील मोकदमास लिहिलेलें सनदपत्र तें ‘आज्ञापत्र’ होय. तसेंच देशाधिकारी व देणगी घेणारा ह्या दोघांस मात्र लिहिलेल्या सनदपत्राच्या **पाठीमागें** व पाठीमागच्या पहिल्याच दोनतीन ओळींच्या प्रारंभी फत्तेसिंगाची मुद्रा उठवावयाची; देशमुख - देशपांड्यांना पाठविलेल्या सनदपत्रावर **प्रारंभी** व पहिल्या ओळींना लागून, ती मुद्रा उठवावयाची आणि आज्ञापत्रावर **श्रीकाराखालींच** मुद्रा उठवावयाची अशी पद्धत होते. म्हणजे पत्रांत मुद्रा कोठें उठविली आहे यावरून तें पत्र ज्याला पाठविले त्याच्याशीं पत्र पाठविणाराचा संबंध बरोबरीचा, श्रेष्ठ कीं कनिष्ठपणाचा आहे हें अंदाजता येतें.

वर लिहिल्याप्रमाणें ह्यांतील क. ३ चें निर्णयपत्र हें सर्वांत महत्त्वाचें आहे. ह्या पत्रावरून निर्णयपत्रें लिहिण्याचा एक प्रकार विस्तृतपणें ध्यानीं घेण्याजोगा आहे. तुकणभट जोशी व कासीभट ग्रामोपाध्याय ह्या दोघांमध्ये कांहीं धर्मरुत्यांबद्दल भांडण होतें. त्याचा शेवटीं असा निर्णय झाला कीं, क्षत्रिय, वैश्य, शूद्र, गुरव, सोनार इत्यादि ज्ञातींच्या घरीं जोसपण व भटपण ज्यानें करावयाचें त्यानेच गांवसंबंधीं अभिषेक, पूजा, होळीपूजा, विजयादशमीची शमीपूजा इत्यादि कर्त्ये करावीं. आणि ऊर-उपाध्यायानें म्हणजे गांव-उपाध्यायानें गांवांत व पेटेंत ब्राह्मणांचे घरीं पुण्याहवाचन, प्रायश्चित्त, निबंधपूजा इत्यादि धार्मिक वृत्तिरुत्थे करावीत. गांवकरी ब्राह्मणांच्या घरींही जोसपणाचीं कांहीं वृत्ति म्हणजे धर्मरुत्यांतर्गत घटिकाप्रतिष्ठा, लग्नपत्रिका अशीं कांहीं कर्त्ये करून, त्यासंबंधीची प्राप्ती ही ध्यावयाचीच आहे; पण दोहोंत भेद केला आहे. म्ह० गांव-जोशी व गांवउपाध्याय हे दोन वेगळे असल्याचें येथें सांगितलें आहे. तसेंच गांवकरी मंडळींत दिवाणकारकून धरलेले नाहींत हें येथें लक्षांत घेतलें पाहिजे. त्याप्रमाणेंच त्या कारकुनांचरोबर गांवांतील इतर सुखवस्तु व आगतक मंडळी ह्यांचीहि गांवकरी मंडळींत गणना नाहीं. हें निराळें सांगणें नको. अशांच्या कडील धर्मरुत्थे करणारास पुरोहित म्हणून संबो-

घिलें आहे. म्हणजे गांव-जोशी, गांव-उपाध्याय आणि कुलोपाध्याय असे येथें तीन प्रकार दर्शित होत आहेत. इतरत्र जोशी, ग्रामोपाध्ये व धर्माधिकारी असे तीन अधिकारी स्वतंत्र वा एकत्रहि असल्याचें आढळतें. (वतनपत्रें पृ. ६-१०) गांवकृत्यां-सेरजि दिवाणकारकुनांकडे जोसपण करणारास 'दिवाणजोशी' असें म्हटलेलें आहे. येथें कुलोपाध्याय म्हटला आहे तोच तो होय. 'धर्माधिकारी' म्हणून गांवांत वा गांवांत वेगळेंहि घराणें असे. ह्यालाच कोठें 'व्यवहारे जोशी' म्हटलें जात असावें घरोपाध्याय म्हणजे कुलोपाध्याय, ग्रामोपाध्याय, तीर्थोपाध्याय, राजोपाध्याय. ह्यांपैकीं राजोपाध्याय, हा कुलोपाध्यायच होय. प्रसंगीं मुहूर्त ज्योतिषी, आचार्यत्व म्हणून आणखी एक वृत्ति सांगितलेली आहे. निर्णयपत्रांत सोनाराकडाल जोसपण हें ब्राह्मण जोशाकडे आहे असें स्पष्टपणें सांगितलें आहे. पण सोनाराचे घरचे उपाध्ये त्यांचे जातीचे असल्याचे शाहूरोज. पृ. १३७ वर आलें आहे. असो. निर्णयपत्रांत शेवंटीं जो कोणी ह्या निवाड्यास चुकोन म्हणजे चुकवून म्ह० सोडून, हट्टीपणा व तंटा करील तो ब्राह्मणद्रोही व राजद्रोही होय असें बज विलें आहे. फारसीमध्ये अंकलकोट व मराठींत अनुस्वाररहित अकलकोट असें आलें आहे. एके ठिकाणीं फारसीतील अनुकरणानें अंकलकोट असेंहि मराठींत आहे. पण फारसींत मात्र अंकलकोट असें फार आहे.

पत्रांतील विषयांसंबंधीं सांगितल्यानंतर प्रारंभीं म्हटल्याप्रमाणें ह्या निर्णयपत्रातील लेखनपद्धतीबद्दल व निर्णयाच्या संमत्यर्थ जे अधिकारी सांगितले आहेत व ज्यामुळें राजद्रोही हा शब्द वर घातला आहे त्यासंबंधानें थोडक्यांत लिहिणें प्राप्त आहे. मांडणाची म्हणजे निर्णयाची बाब धार्मिक आहे व त्यासंबंध ची सभा धर्माधिकार्यांचे घरीं झाली आहे. अर्थात् निर्णयाच्या साक्षीसंमतीदारांच्या यादींत अग्राधिकार्यांचा मान धर्माधिकारी, शास्त्री, अभिहोत्री, वैदिक ह्या भूदेवांच्याकडे आला आहे. व अशी मंडळी २७ आहेत. ह्यांच्या साक्षी सर्व बालबोधित व ज्याच्या त्यानेच केल्या आहेत. २७ पैकीं १०१२ मंडळी काहीं वेळानें आल्यासारखी दिसतात. कारण, १५ मंडळींच्या नांवांनंतर कारकुनांचीं नांवें लिहिण्यासाठीं 'कारकुनानी मामले मजकूर' असें मधोमध शीर्षकहि लिहिलें, तरी ह्या शीर्षकापुढें व बाजूस दाटीदाटने ह्या १२ ब्रह्मवृंदांचीं नांवें म्हणजे स्वाक्षऱ्या आल्या आहेत.

कारकुनांच्या यादीतहि २७ नांवें असून त्यांतील एकहि बालबोधित लिहिलें नाहीं. काहींना म्हणजे टाणदार, मजमूदार, सरनोबल व नाजीर ह्या चौघांना मुद्राधिकार आहे आणि त्यांच्या मुद्रा त्यांच्या नांवापुढें उठविल्याहि आहेत. पण मजमूदार कामानिमित्त परगावी म्हणजे स्वारीवर गेले होते. व बरोबर शिक्षाहि नेला होता. म्हणून ह्या पत्रावर त्यांच्या करितां त्यांच्या गुमास्त्यानें साक्ष घातली आणि शिक्षा उठविण्याच्या जागी 'सिका श्यारी' त असें लिहिलें.

हेजाब व जकाती कडील स्रोत ह्यांनी आपापल्या नांवापुढे फारसीत स्वहस्ताने शोरा दिला आहे. पैकीं हेजाब यानें 'र वा शूद' म्हणजे 'चालू झाले' अर्थात् मान्यता आहे, असें दर्शित केले आहे. स्रोतांनी लिहिलेलें फारसी कांहीं बरोबर लागत नाही (श्री. सर व मुनशी). ह्या २७ कारकून मंडळींत १८ निरनिराख्या सात्यावरील अंमलदार, २ देसाई, १ देशकुलकर्णी, १ कुलकर्णी दुमोजे म्ह. दोन गावचा एक कुलकर्णी, ४ हरकारे व १ प्रतिष्ठित म्ह. ज्याच्या नांवांत अधिकाराचा निर्देश नाही असे गृहस्थ आहेत. हीं अठरा सार्ती म्हणजे ठाणेदार इत्यादि मुद्राधिकार असलेले चौघे; व हेजाब, हरकारा, सबनिवीस, इमारत, सासननिवीस, दप्तर, अंबरसाना, जकात, चिटनिवीस, पोतदार, जमारिकाब (=सास मालकाचे सात्याकडील), महालनिवीस, नाजीर व निघावान हे एकच, चलानीद सर जिरादी (चलानीद=चालते केले, सरजिरादी म्ह. काय तें नेमकें लक्षांत येत नाही) व मुलकी महालदार असे १४ मिळून १८ निरनिराळे रस्तसात्यावरील अंमलदार वा कारकून आहेत. मुलकी सात्याकडील सालते म्ह. हुजुरचीं पत्रे=राजपत्रे लिहिणारा जो सालतनीस तो उमाजी, त्याच्या कचेरीकडील तुकोजीनें महालदार म्हणून सास घालतांना 'रस्तसाना राजथी उमाजी०' असें लिहून स्वतः 'तुकोजी' एवढेंच स्वहस्ते लिहिलें आहे.

ह्या नंतर सरगुरो व नायकवडी म्हणून १८ नांवे आलीं आहेत. हे सर्व वरील कारकुनापेक्षां दुय्यम होत असें 'सुर्द सालिगानी' असें नांव देऊन सुचविलें आहे. हे सरगुरो, नाइकवडी ज्या सात्यात अंतर्भूत होनील ते सरनौचताचे साते हें ह्या शिपाई मंडळींना वरिष्ठ व त्या सात्याचा अंमलदार अली आगा चिन सिद्धि आगा ह्याचा निर्देश वर कारकून मंडळींत आलाच आहे. त्याला मुद्राधिकारहि आहे. त्यांहि प्रथम सरगुरो हे वरिष्ठ; ते तीन असून त्यांचा उल्लेख प्रथम असून नंतर राऊत व नाइक किंवा नाइकवडी ह्यांचा उल्लेख आहे. सरगुरोपैकीं तिसरा महमदखान, ह्याच्या नांवापुढेहि 'सिकाभारी' असें लिहिलें आहे. म्हणजे कारकुनापैकीं मुजूमदाराच्या शिक्याचीच ही आवृत्ती आहे. त्याचाहि असाच 'सिकाभारी' त असल्याचें लिहिलें आहे. राऊत चौघे जण असून त्यांतोळ तिघांच्या फारसी मुद्रा दिसत आहेत व एका राउताची कट्यार ही निशाणी दाखविली आहे. व दुसऱ्यानें शिष्ठा उठवून स्वतः सहीहि केली आहे.

निरनिराख्या सात्याचे लेखनाधिकारी म्ह. कारकून हे प्रथम, त्यानंतर सरगुरो, त्याहीनंतर राऊत व शेवटीं नाइकवडी असा हा क्रम आहे. नाइकवडी मंडळींत सर्वच शस्त्र ही निशाणी करणारे आहेत. एकासहि मुद्राधिकार नाही. तसेंच ह्या राऊत मंडळींत सात मुसलमान आहेत. ह्यापुढे पाटील व सेटे—महानाड यांच्या साक्षी आहेत.

ह्यांत त्रापाचें नांव तेंच मुलाचेंहि अशीं कांहीं साक्षीदारांचीं नांवां आलीं आहेत तीं-नरसो नरसिंह, कासीराऊत बिन कासीराऊत, जसगौडा बिन जसगौडा-लक्ष्य आहेत.

ह्या पत्राचा दुसरा मुख्य विशेष, पत्रांतील अक्षरांचें वळण हा आहे. बाळबोधींतून मोडी बनत असतांचे टप्पे कसे ते, हीं अक्षरें दाखविताना. पत्रांतील मुख्य मजकूर सर्व एकटाकी आहे हें सांगणें नको. पत्राला ज्यांनीं संमति दिली त्यांच्यातील ब्राह्मणांचीं नांवां व कारकुनांचीं नांवां वेगवेगळ्या हस्ताक्षरांत आहेत. अर्थात् ज्यांचें त्यानेंच आपापलें नांव लिहिलें आहे. आणि सरगुरो, राऊत व नाईकवाडी ह्या १८ चीं नांवां वेगळ्या एकांनै आणि पटेल सेटे ह्या १० चीं नांवां दुसऱ्या एकांनै लिहिलीं आहेत. मुख्य मजकुराच्या लेखनांत व ह्या व्यक्तिनामलेखनांत बऱ्याच ठिकाणीं मोडी क काढून त्याला बाळबोधीप्रमाणें काना काढून 'का' केला आहे. क प्रमाणेंच, ल, व, द ह्यांचा आकार साधिला आहे. अकलकोट, आला राऊत, निसिंदा, पात्रिका, बाबाजी, चौगुला, नाईकवाडीयानि इ. इ. पु, मु, तु तु, हीं अक्षरें बाळबोधी अर्धा प, म, न, त-लाच उ-कार जोडून काढलेलीं आहेत. ह्या पत्रापूर्वीच्या म्ह. श. १५६५ व १५८२ ह्या कालांतील पत्रांतहि हा अक्षरवळणविशेष आढळतो. पण तो कर्मा (दुबाला, जुनारदार, रवाछुद इत्यादि). निर्णयपत्राचा लेखक हा तपूर्वीच्या पत्राचे लेखकाप्रमाणें केवळ कारकुनां पेशाचा सराइतदार लेखक नाहीं. दोघांचीहि अक्षरें चांगलीं; विशेषतः निर्णयपत्राचें सुवाच्यहि आहे. पण असा फरक असल्यामुळें निर्णयपत्रांतील लेखनांत बरील आ-काराचीं बरीं उदाहरणें अधिक सांपडतात. असो. पत्रें पुढीलप्रमाणें. जाड टाईप मूळ पत्रांतील नव्हे.

ले. १ }
मू. चा. द. }

{ श. १५६५ फाल्गून
{ इ. १६४४ फेब्रु.

(साहेसहा ओळी फारसी मजकूर व वर्तुळी शिक्षा फराहादखानाचा) अजरख्तखाने खुदायेवंद खान आलीखान खाने अजम फराहादखान खुली दयाम दौलत

१. हा अदिलशाही सरदार व अंमलदार आहे. ह्या वेळीं हा भाग अदिलशाहीकडेच आलेला आहे. सात वर्षांपूर्वीचा ह्या प्रांताकडील ह्याचा उल्लेख असता तर त्यास निजामशाही म्हणणें शक्य होतें. निजामशाहीतील ह्याचे उल्लेख सं. २० ले. ५, ७, ४४, ५१ मध्ये आले आहेत. तेथें एके ठिकाणीं फराहादखान असें चुकीचें छापलें गेलें आहे. प्रस्तुतचा हा फराहादखानहि रणदुल्लाचा बाप किंवा आज्ञा तो नाहीं. हा स्वतंत्रच आहे. ह्या दोन्हींचे निर्देश शि. मा. त आले आहेत. पैकीं अ. ९, -३४ व १३-६ मधील 'प्रौढ फराद' तो हा आहे. पत्रांत असा ह्याचा उल्लेख येथें बहुधा प्रथमच येत आहे.

हू वजानेवू कारकुनानी पा अकलकोट झा सुाँ सन अर्बा अर्बेन अलफ नागदे
 भट जोसी व कासी भट धर्माधिकारणी व नारायेण
 रवा सुदु^१ भट सोवला इनामदार हुजूर येऊनु मालूम केले जे
 आपणास इनाम दि + + दर गोणीस ८१ रुका दर सवाद
 माहाल जकायेती पा मजकूर सालावाद भोगवटा चालत आहे हाली साल मजकुरी
 कारकुनी लायेणी इस्कील करनु आदा करित नार्हीत साहेबी—म—ये बाबे ताकीद
 देविली पाहिजे म्हणोनु मालूम केले तरी इनामदार मजकुरास सदरहू इनाम सालावाद
 जैसा चालत आहे तैसा चालवणे उजूर न करणे मोर्लब^२ तालीक घेउनु असल
 फिराउनु दीजे (फा. मो.)

(पत्रामागे) तेरीस^३ ————— माहे^४ जिस्हेज
 जिस्हेज

ले. २
 मू. चा. द. }

{ श. १५८२ पौष शु. ११
 इ. १६६१ जाने. १

(फारसी ओळी १० व फराहादसानाचा वर्तुलाकार शिक्का)

अजरस्तसाने खुदावेदं सान अली गा (शा) न साने अजम अमीन फराहादसान
 सुली दयाम दौलत हु वजानेवू कारकुनानी हाल व इस्तकबाल व देसमुत्तानी पा
 अंकलकोट^५ सुा सन इहिदे सितेन अलफ बोा नागदेभट
 रवासुद + + + + (बाबदेभट) जुनारदार साा कसबे मजकूर व
 नागदेभट बिन भुसीभट इनामदार हुजूर येऊन मालूम केले

जे आपणास इनाम दर सवाद विताा
 नागदेभट बिन बाबदेभट इनाम
 जर्मान ठिकण किते ३ योा तुसम*
 जोरी + कुडो ४४ दर सवाद विताा
 कसबे मजकूर मौजे नागण-
 ठिकण १ योा सिरगु ठिकण १
 तुसम ४२ योा तुसम ४१
 मौजे कडबेगोा ठिकणे १ ये
 तुसम ४१

नागदेभट बिन भुसीभट इनाम दर माहाल
 जकायेती उभा मार्ग व निकालू व पैसारु
 थलमोड व थलभरित + + ल (व)
 विदूल व कवाड व सिंगोटी व गाडा व
 घोडा व बाजे बाच दर गोणीस अडका
 ८०॥ प्रमाणे पथकहाये

+ + + फर्मान हुमायून भोगवटे वजिरानी कारकीर्दी दर कारकीर्दी चालिले
 आहे हाली पा मजकूर साहेवास मुकासा अर्जांनी जाला आहे माहाली कारकून

१ ते ४ अक्षरें भिन्न.

५ मराठी लिखाणात असं कोठें क्वचित् सानुस्वर नांव येतें.
 फारसीमध्ये मात्र बहुधा सर्वत्र अंकलकोटच आलें आहे. * बीज, बी.

ताजा खुर्दसताचा उजूर करिताती खुर्दसत होये म्हणोतु मालूम केले तरी इनामदार मजकुरास सदरहू इनाम बरहुकूम तसरुफात भोगवटा साळाबाद ताा साल गुाा जैसे चालिल आहे तेणेप्रमाणे चालवीजे दर हर साल ताजा खुर्दसताचा उजूर न कीजे तालीक घेऊन असल फिराऊन दीजे (फा. सहा कोनी मोर्तब) (फारसीतऽ सही) मजूरदारिंदा * पो५ छ १३ जमादिलौवल

तेरीस १ _____ ९ +
जमादिलावल माहे २ जमादिलावल ३ सुळ ४ सूद

ले. ३ }
मू. चा. द. }

{ श. १५९३ पौष. शु. ३ रविवार
{ इ. १६७१ डिसें. २४

श्री

श्री शके १५९३ वर्षे विरोधीरुत नाम संवत्सरे पौष्य सुध त्रितीया आदितवार मिरज मामले मूर्तजाबाद श्री मार्कंडेश्वर क्षेत्रामध्ये राजेश्री देवजी अको पंडीत धर्माधिकरणीचे घरी ब्रम्ह सभा वा राजमुद्रा व सरगुरो नाइकवाडीयानि ष व सेटी माहजनानी मामले मजकूर जैसे संवसन धैसांन निर्णय केला थैसा जे तुकणभट धिन नागदेभट जोईसी व कासीभट १ उरउपाध्या कसवे अकलकोट हे उभयेता वृतीसमधे भांडतता १ इ स्तल ३ चे चारपत्र घेऊन येथे आले वरी उभयेतापासि सभानाइकी कट उतर घेऊन दोनी चारी वेळा सभा करून उभयेता वेवादि-याचे उतरे मनासि आणिता नवग्रहमस वा पुण्याहवाचन हे दोनी वृती कासीभट उर-उपाध्या भोग्य करून सातो ते वृती अपुली म्हणोन तुकणभट जोईसी बोलू लागिला मग समस्ती उभयेताचे पूर्वापर व कागदपत्रे मनासी आणिता सदरहू दोनी वृती जोईसीचे सरें परंतु पुण्याहवाचन बहुत काल उरउपाध्या भोग्य करून सातो म्हणोन ते एक वृती त्यासि दिले वा नवग्रहमस जोईसी याचे वृती जोईसी यासि. निर्णय करून दिले असे येणे प्रमाणे उभयेता वतांवे व यादेखील उभयेताचे भोग्य वृती विया

† पहिल्या पत्रावरील टीपेमधील मौढ शब्द (मौढ फरादसानं च) येथें अधिक सार्थ होईल. सत्रा वर्षांनंतरचें हें त्याचें पत्र आहे आणि ह्या वर्षी अकलकोट परगण्याचा तो मोकासदार होत आहे.

§ असेंच एकपत्र सुाा इसने सितैन अलफ जमादिलासर म्ह० श. १५८३ माघ (१६६२ जाने.) चें आहे. त्यावर फारसी मजकूर १४ ओळी आहे. तें मजकूर-दृष्ट्या सारखेंच असल्यामुळें येथें घेतलें नाहीं.

* मंजूर करणारा.

१ ते ४ + हि अक्षरें भिन्न.

१ ऊर = खेडेगांव. (पारुत व) कानडी भाषेत ह्या शब्द ह्या अर्थां रुढ आहे.

२ भांडत अस ता 'अस' हें लिहिणेचें राहिलें. ३ ई = हे, ह्या फारसी शब्द.

तुकण भट धिन नागदे भट जोईसी यासि भोग्य वृती लम पत्रिका व घटिका प्रतिष्ठा व घडी दाम व लम अक्षता व श्वस्ती वाचन आदिकरुन सर्वत्र गणेश पूजा व नवग्रहमसूपूजा व विजे दसमी समीपूजा व मणीकापूजा^३ वा होली पूजा व संवत्सरादि फल श्रुति व लम व महूर्त व क्षेत्री व वैश्य व सुद्र व गुरो व सोनार व इत्यादिक यातीचे घरी जोसीपण व भटपण करावे वा ग्रामसंमधे अभिपेक व पूजा जितुके देतांल ते घेवे

कासी भट उरउपाध्यां गांव व पेटेमध्ये ब्राह्मणाचे घरी पुण्याहवाचन व कलस पूजा व विसे^४ ग्रह पूजा हे ग्रहस्त इछानुसार व शक्तियानुसार^५ व प्राचेश्र्वीत व निबंधपूजा व धर्म निर्णय करून घेवे यावितरत्क क्षेत्री-यादी करून वरकड जातीचे घरासी जाव्या संश्लक्ष नाही जोईसी चानी ग्रहस्तापासून अपुले वृती समधे मागून घेता समई उर उपाध्या तेथे बोलाव्या समध नाही व उर-उपाध्या अपुले वृतीसमेधं ग्रहस्तापासून मागून घेता जोसी तेथे बोलाव्या समध नाही

येणेप्रमाणे वृतींचा निर्णय करून दिले असे याविरहीत कसबा व पेट मजकुरां-मध्ये कारकून व अंगांतुक व सुस्रवासी ब्राह्मण त्याचे घरी पुरोहीत असलेवा त्याचे त्यांनी करून घेवे नसेल तरी त्याचे घरी जयंती अर्घ्य व पुरोहीतपणाचे जे वृती असले ते येजमानाने जोईसी व उरउपाध्य उभयेतामधे ज्यासी देतील तेही करून सुस्रा असावे परस्पर दोघे झगडाभांडण करणे समध नाही येणेप्रमाणे निव्हां झंडिले असे या पत्राप्रमाणे उभयेता पुत्रपौत्री आचंद्रार्क परिधेतर भोग्य करून सुखी असावे यासी चुकोन अन्यथा जो हटी व कुसूर जो करील तो ब्राह्मणदोही वा राजद्रोही असे या विरहीत न्यूनानिरीक कागदपत्र पैहिलील ज्याजवली जे काये असतील ते अवघे मिथ्या असे हे निर्णयपत्र सत्य सत्य छ २ माहे रमंजान सुहूर सन इसने सचैन व अलक

श्वहस्त धर्माधिकरणि आदि करून समस्त ब्रह्मसभा

देवजि अको धर्माधिकराणि
पत्रप्रमाणे साक्ष
आनंदाचार्यरु
राचूर नरसिंह
केशवाचार्यरं राम
विद्यापाति

अवधानी व्यंकटाचार्य
अवधानी नरसिंह
रामतीर्थ क्षेत्र अभिहोत्री
भिकण दिक्षीत पत्रप्रमाण
साक्ष

३ ही कोणची पूजा! ४ अक्षर वरोचर लागत नाही ण किंवा वा ष्टा होईल,

अवधानी श्रीनिवास	पत्रप्रमाणे साक्षि गौतं-
वडिंभट नरसिंभट	भट वडेरु
नारायणभट पत्र प्रमाण	रामभट दुदेलि
साक्षि	रामभट जेरे रामभट जोइसी
।वटलभट पडगन्तरु	गोपालभट वडेर
सेनभट	मुद्रलभट वडेर
सगलिगी नामाचार्यरु पत्रप्रमाणे साक्ष	विश्वनाथभट जेरे
संडीभट जोईसी	बाळंभट मैदिकर
नारायणभट	मुद्रळभट जेरे
तिंमणाचार्यरु	

कारकुनानी मामले मजकूर

शंकराजी भिकाजी ठाणदार	तिमाजी नागोजी	अली आगा
पत्रप्रमाणे साक्ष	अज. जावत	बिन सिदी आगा
(फारसी	चा मजमुदार	सर नौबत
वर्तुली	सिका थ्वारी	(फा. वा. शिक्षा)
४ ओळी)		रुकमाजी रयाजी
		चा माहालनिर्वास
नलिकंट संगो जना-	देउजी अको	क्रिस्टणो धुरुजी
दंन नाजीर व निघा-	हेजीव पत्रप्रमाणे	हरकार मा।
वान पत्रप्रमाणे साक्ष	साक्षरू रुजू थुदा	
	(फारसींत)	
(फारसी	बालो गीरमाजी	श्रीनिवास मेल-
शिक्षा वर्तुली.)	अज जाहाती	गिरी शाजे इमा-
	चलानीद सर	रती पत्रप्रमाणे साक्ष
नरसो गिरमाजी	जिरादी	
सचनिवीस पत्रप्रमाणं साक्ष		
धुमाजी नरसीहू निसीदा	गिरमाजी वेकटाद्री-	रायाजी माहादेऊ
माहाल अवारखाना	दसरदार	सासनिर्वास बडे
		मलिक
विनाजी भायाजी खोतु	नरसो नरसिहू	वेदाजी गागो
जकाती मामले मूर्तजाबाद	चिठनिर्वास पत्र-	सुरदेऊ निसिदा
पत्रप्रमाणे साक्ष (फारसींत सही)	प्रमाणे साक्ष	माहाल पोता
	कोनीरी अपाजां	गिरमाजी अनत

	पोतदार पत्रप्रमाणे साक्ष	जमारिकाच
तुकोजी माहलदार रस्त्यांना राजेश्री उमाजी पंत	सोनो दादो रस पत्रप्रमाणे साक्ष	रामाजी भानजी सासनीस पत्र-
स्वहितनीस माहलकार मुलकी पत्रप्रमाणे साक्ष	रामाजी बाबाजी हरकारा पत्र-	केणी कां मामले मजकूरप्रमाणे साक्ष
तुकोजी ^१ (चालबोध)	प्रमाणे साक्ष	असे
	सोनो अको	जिवाजी देवजी
वेकटाद्री गिरमाजी हरकारा साक्ष	हरकारा साक्ष	कुलकर्णी दुमैजे तुडिवा मौजे धली बेलतापूर पत्रप्रमाणे साक्ष
		संभजी नरहू अज हाती देसकुलकर्णी
गिरमाजी राऊजी देसाई कसबा मामले मजकूर पत्रप्रमाणे साक्ष		
दादो वीरो देसाई		
खुर्द ^२ सालिगानी व सर गुगे वा नाईकवाडियानी मामले मजकूर		
सिदी अगा बिन अली अगा सरगुरो विले तुरकानी (फारसी त्रयोदश बुरुजी लंबट मुद्रा)	अबुल रसूल सरगुरो (फा. मु. व सही)	माहमदखान बिन मीर आली सरगुरो सिका श्वारी
आला राऊत बिन हणमत राऊत (फा. मु.)	मोखालिग राऊत बिन नरस राऊत (फा. मु.)	कासाराऊ बिन कासी राऊ (फा. मु.)
		(कट्यार चिन्ह)
सावंतराऊ बिन तुकोजी नाईक (फा. मु.)	मैलार राऊ बिन संडेरारऊ (फा. मु.)	पिरोजी बिन विरोजी नाईक (फा. मु.)
		आनंदराऊ बिन लख-मोजी नाईक (कट्यार चिन्ह)
कमालखान बिन जुबले नाईक (नि. कट्यार)	नूरखान बिन राजखान (नि. क.)	मोसदुम खुली नाईक (फा. वा. शिक्का)
		नवदी नाईक बिन लतीफ नाईक (नि. क.)

१ अक्षर वेगळें.

२ लहान वयाचे. वेंथें दुष्ट्यम, कनिष्ठ, कमी दर्जाचे.

१ लक्ष्मोजी चेतोजी देऊजी अको साथे नाईक नाईकवाडी दिवटे
नाईकवाडी फिरंगदाज जाबसूद नाई चानी
(मरसूल शुदा फा.) कवाडी (नजाम शुदा फा.) (दिवटी व बुदली आकृति)

कसबा मामले मजकूर पटेल वा सेटी व माहानाड साक्ष

माहत देऊरु	गणाचारी व	सातगौडा बिन	प्रयसेटी बिन रुद्र-
धीन गुरवचा	रामया मठपती	संडेराऊ व जस-	सेटी सेटीकार
मठदे दवरु	व स्थावरिक	गौडा बिन जस-	कोरडी कस
राच सेटी बिन	(कानडीत नांव)	गौडा पटेल	(ता. चि.)
मंगसेटी सेटीकार		(नि. ना.)	

गादी (तागडी चिन्ह)

लिंगसेटी	परवसेटी	चेनपा	सेटी भान-	तुमणा चौगला*
(ता. चि.)	(ता. चि.)	केसरखानी	सेटी	
		(ता. चि.)	(ता. चि.)	(नागर. चिन्ह)

श्री

ले. ४ }
म. चा. द. } { श. १६५० भाद्रपद शु. ३
इ. १७२८ आगप २६

माा अनाम देशमुख देशपाडिये पाा अकलकोट वासि फतेसिंग भोसले
' श्रीशिवशंभु स्वामिनी सुा तिसा असरीन मया अलफ वेदमूर्ती राजश्री
शाहूभूपेच पार्थिवोत मुदगल जोसी बिन गंगिंद जोसी काा मजकूर-
सोा परिणा तचेतो- पैकां इनाम नूतन जमीन वजन ४४॥ आदसेर विधे साठी
वृत्तः फत्तेसिंहस्व देविली आहे तर यासि चेतुःसीमा नेमून देऊन जे उत-
मुद्रेय ' पुन होईल ते वेदमूर्तीस पाऊन इनाम पुत्रपौत्रादि वंश-
परंपरेने चालवणें ताजी सनदेचा उजूर न करणे नकल लिहून घेऊन असल वेदमूर्ती-
जवला देणे जाणजेजि+ छ १७ सकर+ निदेश+समक्ष लेखना

(पत्राचे पाठीवर)

वाधिसुदा वार+ सुरु सुद+वार+

* कागदास एक जोड असून जोडगिरीवर दोन वेगळाले फा. शिक्के आहेत.

† ह्याचप्रमाणे आपणही तीन सनदा आहेत. त्या अकलकोटचे मोकदम, स्वतः मुद्रलगोविंद जोशी व देशाधिकारी आणि लेखक वर्तमान भावी ह्यांना दिलेल्या आहेत. चारही सनदांची मिनीमजकूर एकच आहे. मोकदमांना लिहिलेलें तेवढें 'आज्ञापत्र' असून 'समस्तराजकार्यधुरंधरविश्वासनिधी' 'राजमान्य राजश्री' हा मायना येथेंच फत्तेसिंग भोसले यांसच लाविलेला असून त्यांच्याकडूनच पत्र लिहिलें गेलें. (पृ. ४० पहा-टीप पुढें चालू.)

१ पाठविला गेली. २ व्यथरथा केलेला.

+ ५ हि अक्षरें भिन्न.

ले. ५ }
मू. चा. द. }

{ श. १६६८ कार्तिक वद्य १३.
{ इ. १७४६ नोवें. ३१.

श्री

राजश्री रुष्णाजी* जाधव व मैराल काधजी
सुभेदार पाा अकलकोट गोसावी यांसि

असंडित लक्ष्मी आलंरुत राजमान्य—श्रीा फतेसिंग भोसले रामराम सुा सबा
आवेने मया अलफ वेदमूर्ती राजश्री मुद्गल गोविंद जोशी काा मजकूर यांस
पेशजीपासून काा मजकूरपैकी जमीन अदसेर चेरूण बिधे साठ इनाम दिह्दी
असे तेणेप्रमाणे करार असे तरी तुम्ही जमींदारास व काा मजकूरचे मुकदमास
ताकीद करून सदरहू जमिनीची हरकत न करित ते करणे जाणजे छ २६*
जिलकाद बहुत काये लिहिणे (लेखना

(पत्राच्या पाठीवर १ ल्या ओळीचे प्रारंभी) वधिमुद्रा)

श्रीशिवशंभु। स्वामिनी शाहूभूपे। च पार्थिवोत्तसे ॥ परिणित चेतोवृतः। फत्तोसिंहस्य
मुद्रेथं (पांच ओळी). बार^१ सुरसुद^१ बार^१

(मागील पानावरून पुढें चालू)

आहे. व फत्तोसिंहाची मुद्रा प्रारंभीच माथ्यावर श्रीकाराखाली आहे. देशमुख-देशपांडे
ह्यांच्या पत्रांत तीच मुद्रा पत्रप्रारंभीच्या पहिल्या तीन ओळींच्या सुरवातीस उठविली आहे,
आणि स्वतः गोविंद जोशी आणि देशाधिकारी यांच्या पत्रांत हीच मुद्रा पत्राच्या
पाठीवर जो मजकूर आहे त्याच्या प्रारंभी पहिल्या दोनतीन ओळींच्या सुरवातीस
उठविलेली आहे. मुद्गल जोशाशिवाय इतर तिन्ही पत्रांत तें असल पत्र मुद्गल
जोशांकडेच राहावयाचें, इतरांनी त्याच्या नकला आपल्याजवळ ठेवाव्या असेंहि म्हटलें
आहे. व त्याप्रमाणें ही तिन्ही सनदापत्रें मुद्गल जोशांच्या भोगवट्यास आहेत.

* ह्या आंकडयात २१, २६, २९ ह्यापैकी एसादा आंकडा वाचण्यासारखा
मागाहून बदल केला आहे.

* सुभेदारांची ही दोन्ही नावें मागाहून पण तेव्हाच लिहिली आहेत. 'राजश्री'
लिहून ही १ ली रेघ मोकळी सोडली, २-या रेघेचे प्रारंभी 'सुभेदार' इ. पुढील
मजकूर लिहिला व मग मागाहून रुष्णाजी व मैराल यांची नावें लिहिली हें अक्षरांची
दाटा, लेखक वेगळा आणि मैराळाच्या बापाच्या नावातील 'वजी' हे सुभेदाराचे
मार्गे मंतर लिहिलेलें आहे, यावरून स्पष्ट होतें.

श्री

ले. ६ }
मू. चा. द. }

{ श. १७११ पौष वद्य ३ सोमवार
{ इ. १७९० जाने. ४

वेदशास्त्रसंपन्न राजश्री गोविंद जोशी विन नारायेण जोशी को आंकल-
कोट गोत्र कास्यप सूत्र आश्वलायन यांसि

(दकार) प्रती फत्तेसिंग भोसले दंडवत विनंति उपरी मुआ तिसैन मंया अलक तुम्ही
बहुत थोर ब्राह्मण सत्पात्र तुमचे चालविलेया श्रेयस्कर जाणोन तीर्थरूप कैलास-
वासी—बाबासाहेब यांचे दशम दिवशी धारादत भूमीदान मौजे किणी पा आकल-
कोट येथील जमीन ८८८९ नव टांक चकून विये तीस चतुःसीमापूर्वक नूतन इनाम
करार करून दिल्ला असे तरी मौजे मा पौ सदरहु जमीन तुम्ही व तुमचे पुत्र-
पौत्रादि वंशपरंपरेने अनभऊन श्रानसंघ्या करून सुखरूप राहाणें जागिजे छ १७
रबिलाखर बहुत काय लिहिणें (लेखना वधिमुद्रा) *
(ले. ४ प्रमाणें फत्तेसिंहाची मुद्रा)

ह्याप्रमाणें आणखी चार सनदा आहेत. १ ली ही मूळ गोविंद जोशी यांस; २ री
देशमूख देशपांडे यांस. ३ री मोकदम मौजे किणी यांस व ४ र्थी देशाधिकारी लेखक
वर्तमान व भावी यांस आहे. १ ली सोडून इतर ३ सनदांत 'ह्या पत्राची प्रत लेहून
घेऊन असल पत्र वेदमूर्तीपासी भोगवटीयास देणे' 'प्रतीवर्षी नूतनपत्राचा अक्षेप
न कर्णे, हा मजकूर विशेष आहे. तसेंच देशमूख देशपांडे आणि मोकदम मौजे
किणी ह्यांना लिहिलेल्या सनदांवरच सनदेच्या पुढल्या बाजूस फत्तेसिंहाची मुद्रा आहे.
इतर दोन सनदांवर सनदेच्या पाठीमागें ओळीचे प्रारंभीच ही मुद्रा उठविली आहे.
पुढल्या बाजूस मुद्रा आहे. त्यांतहि कागदाच्या मध्यभागी माथ्यावर श्रीच्या सार्ली
किणीच्या मोकदमांना जें आज्ञापत्र दिलें आहे त्या सनदेवर प्रमुखस्थली मुद्रा आहे.
आणि सनदेच्या ह्याच मुख्य बाजूस पण ओळीच्या प्रारंभी मुद्रा आहे ती देशमूख-
देशपांडे यांना पाठविलेल्या पत्रांत आहे. व ह्याच दोन २ सनदांच्या शेवटीं मजकुरांत
' परवानगी हुजूर ' असें आलें आहे व इतर पत्रांत ' बहुत का. ' हें आहे.

* संमेलन ३५ वें. शक १८७०.

६ व्याख्या कुसुमावली-टीकेची संवत् १५४७ तील प्रत

म. म. प्रा. द. वा. पोतदार, पुणे.

(i) पुण्यांतील याज्ञवल्क्य आश्रमांत त्या संस्थेच्या चालकांनीं कांहीं ग्रंथ व हस्तलिखित संग्रह करण्याचा उद्योग केला आहे. तेथें कांहीं चमत्कारिक व आकस्मिक योगानें पुढील टीकाप्रतीचें हस्तलिखित माझे हातीं आलें. त्याचा उपयोग त्या संस्थेच्या रूपेणें आज करण्याचा योग येत आहे.

(ii) सदरहू पोथीचें महत्व तिच्या प्राचीनपणांत आहे.

(iii) विशेष हा कीं या प्राचीनपणाचा पुरावा म्हणजे लेखनाची मिति सदर प्रतीवर नोंदलेली आहे.

(iv) नोंदलेली मिति असलेला भाग येणेंप्रमाणें:-

॥छ॥ इति विविधमुनीनां वाक्यमालोव(न्य) (प्र) त्नास्वम.तिपरिमिते विख्याति-
माद्भिः प्रयोगे । ग्रथित इहमयायं संग्रहो वृंदनाम्ना सपदि स हि लिखित्वा
सिद्धयोगः स (मा) सः ॥ मुगमं ॥ इति श्री श्रीकण्ठदत्ताविरचितःवां व्याख्याकुसुमावल्यां
मिश्रकाधिकारः संपूर्णः ॥छ॥ श्रीः ॥ श्रीकण्ठदत्ताभि (पजा) ग्रंथविस्तरमारुणा ।
टीकायां कुसुमावल्यां व्याख्या मुक्ता क्वचित् क्वचित् । रत्नं नागरवंशस्य भिष्मभङ्ग-
नन्दनः नाराय(ण) द्विजवगे भिषजां हितकाम्यया । भाष्याणि इच्छणादीनि
बहुशा वक्ष्य यन्ततः । टीकापूर्वी व्यधात्सम्यक् तेन नन्दंतु सायवः ॥ छ ॥ समाप्तयं
कुसुमावलीवृंदटीकाति ॥ छ ॥ संवत् १५४७ वर्षे । प्रोष्टपदमास साततार पाक्ष
पंचम्यां तिथौ भून्दनवार श्रीमदानकराजन्धरशिरःपीठविगजमानानकमणिरत्ना-
लंकृतकनकमुकुटाकाटिप्रमामंडलनीराजितचरणारविंदद्वयस्य श्रीजगन्नाथेश्वरश्रीम-
न्मंडलीकमहीमाहंद्रास्वर्गवर्षवर्षनपावः पावकदुर्गाधिपातः श्रीचंपकनगराधीश्वरस्य श्री-
प्रतापसिंहमूपालस्य विजयलक्ष्मीहठाकर्षणलुटाकालुनिजमुजयुगलचलस्य श्रीमहमूद-
महीमाहंद्रस्य समुज्जंभति साम्राज्य आभ्यंतरनागरज्ञानिभूषणस्य श्रीमहक्ष्मीरमण-
चरणसपर्यया मतार्थकितानिजजननः शतानकप्रयागकाशीगयादितीर्थयात्रया पवि-
त्रितांतःकरणवृत्तः सतीर्थसत्पात्रप्रतिपादितस्वसमृद्धमहत्तनश्री × × × द्वयस्य नन्दनाः
आनकस्मृतिपुराणकाव्यनाटकालंकारशब्दविद्याविद्यामादिमा विविधसच्छिष्यशतप्रतिपा-
दितायुर्वदागमा विद्वत्संसद्विराजमानब्रह्मवर्चसाः सकलविद्वद्बृंदचरणसरसीरुहपरा-
गरजःऋणसदृशाः श्रीमते × × मंत्रिनामाना मनीषिणः स्मृतिपुराणसाहित्यछांदा-
लंकारनिष्णातस्य वाग्भटसुश्रुतायानकायुर्वदत्त्रविद्यामाप्रेगण्यस्य सुत × × × ×

स्याध्ययनसमृद्धाय धातुर्महत्तम × × मंत्रिणः । कौतुकाय स्वचिंतविनादायचेर्द
वृंढीकारत्वं सुकुमावलीसंज्ञं स्वयं लिखंतिस्मति भद्रं ॥ छ ॥ श्रीः ग्रं. १३०००

विले एकमिरीसवरून-(i) संवत् १५४७ कार्तिकादि, ३४=२०॥ घटका,
भाद्रपद वय ४ मंगळवार शक १४१३ इ. स. २३।८।१४९१ हा प्रतिलेखनकाल
निश्चित होतो.

(v) लेखनवटिका पाठतां ती नोंदलेल्या मतिांच्याच काळची स्पष्ट आहे. मुख्य
गोष्ट म्हटली म्हणजे पृष्ठमात्राचें बाहुल्य. एकूण ३७ पृष्ठमात्रा आहेत डॉ. हर्षे
प डॉ. दीक्षित यांनी पृष्ठमात्रा व अक्षरवटिकाप्रकरणी केलेली सूक्ष्म चिकित्सा
लक्षांत घेतली तरीहि इकडे जीं हजारों हस्तलिखितें डोळ्यांसाळून गेलीं आहेत
त्या निरीक्षणपासून राजवाडे यांनी पृष्ठमात्रा आणि प्राचीनत्व यांची घातलेली
सांगड स्थूलमानानें कायमच टिकते; मोडून पडत नाहीं.

(vi) 'वृन्दमाधवापरनामा सिद्धयोगः' या नांवांनै सहा लिखितांच्या मदतीनें
श्री. हणमंतशास्त्री पाध्ये करवीरकर यांनां संपादन केलेला ग्रंथ आनंदाश्रमग्रंथावाले
क्र. २७ चा शक १८१६ (इ.स. १८९४) मध्ये छापलेला आहे. तेथें वरील
हस्तलिखितांतील व्याख्या कुसुमावली टीका छापून प्रसिद्ध झालेलीच आहे. पाध्ये
यांस मिळालेल्या प्रतींत सर्वांत जुनी प्रत शक १५५८ ची आहे; अर्थात्
प्रस्तुत आपली प्रत या पेक्षां (शक १५५८-१४९२) ६६ वर्षांनीं
वडाळ आहे. पाध्ये ज्यांचा शक पष्ठि ६० आणि अनुमानानें पंचाशत् ५० म्हणतात
त्याचा कांहीच बोध होत नाहीं. आणि पाध्ये याहून कांहीच तपशील देत नाहीत.

(vii) हा प्रत पुण्यातील श्री. शंकरराव वैद्य वकील पंचमुक्ती मारुतीजवळचे
यांचेकडून चांजवल्क्य आश्रमांत आलेली आहे. वैद्य घराणें जुन्नराकडील.

(viii) या प्रतीचा लेखक नागर आहे. मूळ ग्रंथकर्ता श्रीकंठदत्त, त्या
टीकेची पूर्ति करणारा नागरज्ञानीय. भाभळपुत्र नारायण; आणि त्याची ही प्रत
करणारा हि एक प्रसिद्ध मंत्रिपदसंबद्ध नागरच ! त्यानें विद्वान् पुत्राच्या अध्ययन-
समृद्धीसाठीं, भावाच्या कौतुकासाठीं, स्वतःच्या करमणुकीसाठीं स्वतः ही प्रत
लिहून काढली.

(ix) महमूदाचें साम्राज्य असतां ही लिहिलेली आहे. हा महमूद म्हणजे
गुजराथचा महमूद बेगडा जो तोच होय (इ. स. १४५९ ते १५११). या महमूदाचें
स्तवन करतांना लेखक उल्लेखितो तो जीर्णदुर्ग म्हणजे जुनागड आणि चंपकनगर
म्हणतो तें चापानेर होय आणि पावकदुर्ग म्हणजे पांवागड होय.

(x) विशेष संतोषाची गोष्ट ही की प्रस्तुतची प्रत संपूर्ण आहे, संडित नाही. तेव्हा इतक्या प्राचीन प्रतीचा ग्रंथाची संहिता निश्चित करण्यास बहुत उपयोग होईल.

(xi) महमूद बेगड्याची स्तुति असलेले महाभारताचे एक पान माझ्या पाहण्यांत पुण्यांतील पारसनीस यांच्या संग्रहांत असलेले आलेले आहे.

(xii) या प्रतलेखकाने मोक्याच्या ठिकाणी आलेली एक दोन नावे मला वाटते मुद्दामच घासून पुसून टाकण्याचा यत्न केला असावा. पोथीतील मूळ पानांवरील घासाघास पाहून खात्री होईल. एरवी नेमकी तेवढीच अक्षरे आज लुप्त झाल्यासारखी होतीना.

(xiii) वैयकविषयक ग्रंथांच्या व लिखितांच्या सर्व सूचि अजून बारकाईने तपासून या टीकाप्रतीविषयी अधिक चिकित्सा यापुढे कोणीतरी केली पाहिजे.*

७ नारायणरावाच्या मारेकऱ्यांचा म्होरक्या

श्री. वि. सि. चितळे, एम्. ए., बी. टी., टी. डी. (लंडन)

पेशवा* नारायणराव यांच्या मारेकऱ्यांच्या म्होरक्याचे खरे नाव सांपडले, व त्याची माहिती मी या लेखांत देणार आहे असें नसून या लेखास केवळ चमत्कृतिजन्य मथळा दिल्यास आपले काम भागून या विषयाकडे पहाण्यास संशोधकांस पुन्हां उत्साहाचे भरते याचे असा माझा हा लेख लिहिण्यांत दुहेरी हेतु आहे. सरोस्वर पाहतां नारायणरावाच्या मारेकऱ्यांचा म्होरक्या कोण, याचा उलगडा अजून नीटसा झालेला नाही. या मारेकऱ्यांच्या म्होरकेपणाची माळ ज्याच्या गळ्यांत घातली असता ती योग्य ठरेल अशा कांहीं व्यक्ती आहेत हे खरे, परंतु त्याचद्वलची निस्सालसता अजून पटलेली नाही. तसेच पाहिले तर सुमेरसिंग हाच नारायणरावाचा मारेकरी ठरेल; कारण त्यानें प्रथम तरवार चालवून नारायणरावाच्या शरीराची सांडोळी करण्यास सुरुवात केली. त्यानंतरचा मान खरगासिंग, तुळ्या पवार वगैरेकडे जाईल. परंतु केवळ तरवार चालविल्यानेच तो मनुष्य मारेकरी ठरतो असें नाही.

* मंडळ-संमेलन ३५ वे.

कोणतीही गोष्ट करावयाच्या आधी त्याची सांगोपांग चर्चा करून त्याची साधन-सामुग्री ठरविणे व सर्व सिद्धता झाल्यावर त्याची अंमलबजावणी करणे वगैरे गोष्टी-वरूनही मारेकरी ठरविता येतील; व चाप्रमाणे विचार करता ज्याच्या डोक्यातून नारायणरावाला ठार करण्याची शक्यता अगर कल्पना निघाली, तोही एका दृष्टीने मारेकरी म्हणून संवोधावयास हरकत नाही. अशा तऱ्हेची कल्पनाच जर प्रथम या जगात अवतीर्ण झाली नसती तर सुमेरसिंग वगैरे लोकांस आपले हत्यार पाजळावयास संवीही मिळाली नसती. या दृष्टीने विचार करता सुमेरसिंगाच्या अघोरी कृत्यास प्रथम चालना कोणी दिली या प्रश्नाचे उत्तर हुडकून काढून ते विवेचक लोकांपुढे मांडणेही योग्य ठरेल. परंतु अशा दृष्टीनेही एकाद्याचा हात पकडून 'तूच या सर्व उपद्रवाची आसुरी रुच्याचा एकमेव जनक आहेस,' असे कोणावद्दलही म्हणता येत नाही. यासंबंधी **रघुनाथराव, आनंदीवाई** किंवा सुद्ध सुमेरसिंग यांची नावेही पुढे आलेली आहेत. रघुनाथरावाने आपल्या पापाचा उच्चार करताना 'मी निसालस झालो त्यापक्षां लपवीत नाही,' असे स्पष्ट सांगून तो पुढे म्हणाला की, "नारायणरावसाहेबास धरावे असा तर निश्चय, त्या प्रकृतीतील राजकारण करणारांसी केला. ते समर्थी त्यांनी विचारले की, न जाणो धरू जाता कलागत पडली आणि कदाचित मारले गेले, तर दोष टेऊं नये; असे त्यांनी सोडवून घेतले. आणि कर्मास प्रवतले. ते समर्थी त्यांनी कमेरेस मिठी घातली तेव्हा गडबड झाली. फरसत पडू पावली नाही. दोन्हीकडे हात लावून निवारण करितो, इतक्यांत घात करणारांनी आपले जिवाचे बचावास्तव हात टाकला. तो पुरा बसला." या त्याच्या स्पष्टोक्तिवरून **दादानेच** हा कट रचिला व **नारायणरावास** मारून स्वतः पेशवाई भोगावी अशी त्याची इच्छा होती असे स्पष्ट म्हणता येईल. प्रत्यक्ष हाती तलवार घेऊन सुमेरसिंगी कर्म करण्यास तो प्रवृत्त झाला नाही. तसे करण्याचे धैर्य त्याच्या अंगी नव्हते म्हणा किंवा ते केले असता आपले तोंड जास्तच काळे होईल असे वाटून मातीने त्याने तसे कर्म केले नाही म्हणा, त्याच्या हातून ते अघोरी कृत्य झालेले नाही! म्हणून त्याला मारेकरी म्हणता येणार नाही असे नाही. सरे असो किंवा खोटे असो, मॉस्टिन तर असे स्पष्ट म्हणतो की,

"To cut him off was not the intentions of those that planned the scheme for Raghoba's release, and was kept a profound secret between Raghoba and Sumersing, the man that did the deed". (मॉस्टिनची डायरी पान १९९.)

यावरून प्रत्यक्ष मारेकरी सुमेरसिंग असला तरी त्या रुच्याचा सारा कल्पक **रघुनाथरावच** असावा किंवा सुमेरसिंग वगैरेनी ती कल्पना त्याच्या मेंदूत टासून भरली असावी व नंतर त्याने त्या कल्पनेस आपली पूर्ण सहानुभूति

दर्शिली असावी असा जर कोणी निष्कर्ष काढिला तर तो फारसा चुकीचा होईल असे वाटत नाही.

पेशवाईवरून नारायणरावांचं उच्चाटण करून आपल्या नवऱ्यात पेशवाई मिळावी अशी महत्वाकांक्षा आनंदीबाईस वाटणें अशक्य नाही. अर्थात् पड्याआडच्या मारेकऱ्यांत आनंदीबाईचें नांव गोविलें जाऊन ' ध ' चा ' मा ' तिनेच केला असा त्यावेळीं फार बऱ्या झाला. परंतु आंगीं लावणारे लावतात असे म्हणून आनंदीबाईनें त्या वेळच्या कारभार्यांस उघड उघड आव्हान देतांना म्हटलें कीं, " यांनीं चौकशी किमर्थ केली नाही ? यादीचीं अक्षरे ' ध ' चा ' मा ' कोणी केला याची चौकशी किमर्थ न केली ? माझा दस्तऐवज किंवा निरोप काहीं तरी निवडायचाचें होते ! काहींच न करतां उगाच पेचांत ठेविलें. दैवास उपाय नाही" (पे. द. ४ पान ९०-९१). यावरून ' ध ' चा ' मा ' करण्याची कल्पना खरोखर आनंदीबाईच्या सुपीक मेंदूतून जन्मास पावली किंवा नाही याबद्दल शंका उत्पन्न होते.

यानंतर आणखी एकाचें नांव या मंत्रांत घेतलें जातें. तो म्हणजे **सखारामबापू** होय. मॉस्टिनचें म्हणणें असें कीं,

"The others meant only to make Narayanrao a prisoner, to which everyone of the ministers except Nana Furneese and Hurry Punt, were privy ; but the plan was principally carried on by the Duan (viz. Sakharam Bapu) assisted by some of Raghoba's menial servants" (मॉस्टिनची डायरी पान १९९). खुद्द तुळ्या पवारानेंही आपल्या जवानींत मॉस्टिनच्या वरील लेखास पुष्टि दिलेली दिसते. कारण तो म्हणतो कीं " ही मसलत **सखाराम भगवंत** याचे सूत्रानेंच होत होती. तुमचा विश्वास नसला तर त्याच्या चौपदारास आणून मी तुमची खात्री करून देईन. " या वरून म्होरक्या होण्याचा मान बापूकडेही थोडा फार येतो यांत शंका नाही. शिवाय दादानें बापूला असे स्पष्ट विचारलें कीं, " पूर्वीं नारायणरावाचा काल जाहला तेव्हां तुम्ही माडीवर शफत वाढिली तीं विस्मरणांत आलीं कीं काय ? तुम्हांसी शफत केली त्यांत अंतर कोणते केलें ? सर्व गोष्टीं मनन करून उत्तर पाठवणें (सातारा दि. शिंद्यांचे कागद भाग २ ले. ३४०). यावरून बापू दादाच्या कटांत होता हें निःसंशय होय. एवढेंच नव्हे तर सुनानंतर आपल्यावर कांहींही बालंट येऊं नये म्हणून त्यानें दादा-जवळ अभय मागितलें व दादानें तें त्याला दिलें असें उघड दिसतें. अर्थात् हें अभय कशाबद्दल होतें ? प्रत्यक्ष सुनाच्या कटांत त्यानें भाग घेतला म्हणून कीं दादाला कारावासांतून सोडवून पेशवाईवर त्याची स्थापना करण्याकरितां ! हें मात्र निश्चितपणें सांगतां येत नाही.

रघुनाथरावदादा, आनंदीबाई, सुनेरसिंग, तत्तारामवापू वगैरेसारख्या बड्या धेंडा-बरोबर सखाराम हरि, चिंतो विठ्ठल, आवाजी महादेव, व्यंकटराव काशी व लक्ष्मणराव काशी वगैरे वगैरे लोक या कटामध्ये होते. परंतु त्यांनी सटपट्याचाही या कार्मां पुष्कळ उपयोग करून घेतला होता हे निर्विवाद होय. किं-हुना खेळ पाहण्यासाठी वघे लोकांची ज्याप्रमाणे नेहमीं जरूरी असते, त्याचप्रमाणे कटासारख्या महत्वाच्या वाचार्तांतही तुझ्या पोवार, छट्टू फरास, नरसिंगराव देशमुख, बाजी गोविंद, आप्पा लिमये, अंतोबा घाणेकर वगैरे सारख्या सटपट्या मंडळींचाही अतोनात उपयोग झाला होता. मला वाटते या सर्व सटपट्या लोकांचा म्होरक्या शिवाजी कान्हो या नांवाचा एक गृहस्थ होता. हा माणूस ब्राह्मण होता, कीं मराठा, कीं प्रभू होता याबाबत आजपर्यंत कांहींच निर्णय देण्या-इतका पुरावा नव्हता. त्यामुळे तो कोण, कोठला वगैरे माहिती गुलदस्तांतच राहिली आहे. ती सर्वच्या सर्व अनूनही उपलब्ध झालेली नाही. अगदी थोडी माहिती मिळाली, त्यावरून जास्त मिळण्यास मदत होण्यासारखी असल्याने ती येथे देतो.

महंमद इसफानें जी जवानी दिली आहे त्यांस **शिवाजी कान्हो** हा 'शिरो-पस्थ' होता असे म्हटलें आहे. अर्थात् जे लोक कटांत सामील झाले हेने त्यांचा हा 'म्होरक्या' होता असे म्हणण्यास फारसा प्रत्यबाध दिसत नाही. नारायणरावांस कैद करून दादासाहेबांस पेशवाईवर स्थापण्याचा जो कटवाल्यांचा मुख्य हेतु तो शिवाजी कान्होस मान्य होता व म्हणूनच तो त्या कटाच्या सटपटीस लागला. आपल्या कटांत अनेक लोक सामील करून घेतल्यास चश सत्त्रांनीं येईल असें याला वाटत असावे. तो फारसा थोर व बड्या धेंडांच्या कच्छर्षीं लागणारा नसावा. तुझ्या पवार, महंमद युसफ, हुसेन वेध, छट्टू फरास, कुशी बटकी, बापूचे चोपदार वगैरेसारख्या मोक्यावरील रखवालदारांशीं त्यांचे सूत्र असावे व त्यांस कटांत गोवून घेतल्यास चश सत्त्रांनीं मिळेल अशी त्याची अपेक्षा. या दृष्टीने पाहतां माणसें हेरून त्यांच्याकडून योग्य कामगिरी करवून घेण्याचें कसब त्याला बरेंच अवगत होतेंसें दिसते. सोन्याच्या किळीनें कोणतेही कुलूप उघडते, हें तो पूर्णपणें जाणत होता. त्या दृष्टीनेंही त्यानें खूप सटपट केली. युसफ म्हगतो, "मोरोबादादांचे घरच्या सत्त्रां पुतळ्या शिवाजी कान्होनें मजला आपून दिल्या व सदाशिव रामचंद्र (सुसटणकर) याजकडील दीड हजार मोहरा (त्यानें) आपून दिल्या... उभयतां-कडील ऐवज आम्हांकडे आला. याप्रमाणें वरकड गारयांस पावला आहे. परंतु प्रत्यक्ष भेट झाली नाही." यावरून लांच देण्याचें व तेंही विशेषतः गारयांस देऊन त्यांस पूर्णपणें मिथें करून आपल्या गोटांत घेण्याचें काम शिवाजी कान्होनेंच केलें. इतकेंच नव्हे तर हें सर्व करतांना त्यानें ताकास तूरही लागू दिली नाही. यावरून बहुतेक सर्व गारयांस एका दाब्यास बांधण्यांत त्यानें उत्कृष्ट चश मिळविलें यांत शंका नाही.

कट काय किंवा तत्सम एसादी घटना काय त्याची सर्व प्रकारची सूत्रे अत्यंत कुशलतेने आपल्या हातांत घेऊन ती योग्य प्रकाराने हाताळणे यास कौशल्य चांगले लागते. कटांत कोणती माणसे गोवायद्याची, त्यांच्याकडून कोणती कामे कशी करून घ्यावयाची, व तींही पुन्हां अत्यंत गुप्तपणे, चाला खरोखरीच नेत्याच्या अंगी धूर्तता, उद्योगिपणा, कौशल्य वगैरे गुणांची अत्यंत आवश्यकता असते. ती नसली तर सर्वच काम फसते. परंतु हे सर्व गुण **शिवाजी कान्होच्या** अंगी होते हे सत्य होय. कारण कट उभारण्यापासून तो तो शेवटास नेण्यापर्यंत त्याने खरोखर अतिशय खटपट केली व आपल्या कामांत शेवटपर्यंत गुप्तपणा राखून, यश मिळविले; चांतच त्याच्या गुणांची थोरवी दिसून येते. महंमद युसफ, तुड्या पवार वगैरेसारख्या लोकांस तर त्याने कटांत गोवून घेतलेच; परंतु मोरोचादादा फडणीस, आबाजी महादेव **सोवनी** वगैरेसारख्या बऱ्या धडांसही त्याने आपल्या अंगच्या गुणांच्या जोरावर आपल्या भजनी लावले होते असे दिसते. कारण महंमद युसफ स्पष्टच सांगतो की, “ शिवाजी कान्हो सर्वांची नावे घेत होता, कीं सर्व संमतांत आहेत. आबाजी महादेव पुण्यास घेऊन मोरोचादादास भेटून रात्रीचा गेला हे शिवाजी-पंत मजजवळ सांगत होता. ” हेरागिरीच्या कामांतही तो पूर्णपणे तरबेज होता असेही चावळून सिद्ध करता येईल.

एवंगुण विशिष्ट शिवाजी कान्हो नारायणरावाच्या खुनाच्या वेळीच इतिहासांत प्रकटपणे लोकांच्या पुढे आलेला दिसतो. तो दादासाहेबांच्या पक्षाचा, अतएव बापूंच्या बाजूचा होता हे निश्चित. सन १७७३ पर्यंत त्याने कोणती कामगिरी चनाविली हे इतिहासज्ञांस मुळीच माहिती नाही. धूमकेतूप्रमाणेच तो यावेळी इतिहासांत प्रकट झाला व धूमकेतूप्रमाणेच त्याने आपला प्रभव गाजविला चांत शंका नाही! परंतु तो एक बराच श्रीमान् गृहस्थ असावा असा तर्क करण्यास जागा आहे. कारण सन १७६८ मध्ये आपला नाशिक येथील एक वाडा दादाचा असत्यारी **चितो विठ्ठल**, याला त्याने बक्षीस दिल्याचे—त्याच्या हस्ताक्षरांतील एक पत्र नुकतेच मला मिळाले त्यावरून—कळून येते. पत्रावरील तारीख १७६८ ऑक्टोबर ३१ अशी आहे. त्यावरून थोरल्या माधवरावाच्या वेळी त्याने हा आपला वाडा चितो विठ्ठलास बक्षीस दिला. तेव्हां त्यावेळीही त्याची संपत्ती बरीच मोठी असावी असा तर्क करण्यास जागा आहे. स्वतःची जिद्दी मोठी असल्याशिवाय त्यापैकी काही भाग दुसऱ्यास देण्यास कोण पुढे येईल ? दुसरे असे की, त्याने हा वाडा चितो विठ्ठलास दिला. त्यावरून त्या दौघांत १७६८ च्या पूर्वी बरीच घसट व मैत्री असावी. एरवी एकाएकी आपला वाडा कोण कोणास देतो ? **चितो विठ्ठलाचा** एक वाडा नाशिकास होताच, त्याशिवाय हा दुसरा वाडा त्याला शिवाजी कान्होने दिला. तो वाडा कोठे होता हे त्याच्या झालील पत्रावरून समजून येईल.

ले. ७ }
मू. प. }

श्री { शक १९८९ कार्तिक शुभा ९
इ. १७६७ ऑक्टोबर ३१

श्रीमंत राजश्री तात्यारवामीचे सेवेसी सेवक सिवाजी कान्हो खलदकर रूतानेक साा नमस्कार विनंती ऐसी जे आमचे घर काा नासीक येथे नव्या पुऱ्यांस पूर्व पश्चिम लांबी व दक्षण उतर रुंदी पूर्वचे आंगां एक इमला आहे त्यासुधा तुम्हास आम्हां आपले स्वसंतोषे घर दिव्हे असे बहुत काय लिहिणे सन ११७७ माहे कार्तिक शुभा ९ हे विनंती हस्ताक्षर खुद्द

शिवाजी कान्होनें हे पत्र स्वतःच्या हस्ताक्षरानें लिहिलेंलें आहे असें तो स्वतःच म्हणतो; अर्थात् तें सत्य मानणेंच योग्य व जरूरिचें आहे. तें अक्षर सुंदर, सुवाच्य, घोटीव व एकटाकी लिहिलें आहे. यावरून शिवाजी कान्हो चांगला सुविय असावा हें निर्विवाद होय. ब्राह्मणाचेंच हें अक्षर दिसतें. अर्थात् या पत्रांत त्यानें आपलें आडनांवही लिहिलें आहे. तें 'खळदकर' हें होय. शिवाजी कान्होचें हें उपनाव इतिहासज्ञांस प्रथमच कळत आहे. त्यावरून तो देशस्थ ब्राह्मण ठरतो. तो ऋग्वेदी असून त्याचें गोत्र विश्वामित्र होय. तो राहणारा कोठील हें कळावयास मार्ग नाहीं; परंतु तर्कानें त्याचें ठिकाण ठरवावयाचें तर ज्या अर्थी त्याचें उपनाव 'खळदकर' आहे त्या अर्थी तो सासवड जवळील 'खळद-वेलस-याचा' असावा असें वाटतें. तेथें अजूनही कांहीं खळदकर मंडळी राहतात, असें शोधा अंतीं समजलें आहे. ते याचेच वंशाचे असल्यास त्यांच्याकडे शोध केल्यास याच्या इतर कामगिरीवर थोडाफार प्रकाश पडण्यासारखा आहे. शिवाजी कान्होचें निदान एक तरी लभ झालें होतें, हें निश्चित असून त्याची सासुरवाडी कसचे सासवड येथें होती असें कळतें. नाना व बापू यांच्या हातीं पेशवाईचा कारभार आल्यावर त्यांनीं नारायणरावाच्या सर्व खुनी माणसांस व त्यांच्या नातेवाईकांस पकडून अटकेंत ठेवण्याचे हुकूम सोडले. त्यावेळीं शिवाजी कान्होच्या बायकोस पकडण्याचाही हुकूम सोडण्यांत आला होता. तो सवाईमाधवरावाच्या रोजनिशींत भाग १ पान ४९ वर छापलेला आहे. तो असा—

'शिवाजी कान्हो याची बायको कसचे सासवडास माहेरास आहे. त्याची जप्ती करून वस्तभावेचा बारकाईनें शोध करून आणून मोजदाद करून जावता हुजूर लिहून पाठविण व माणसास शिधा मध्यम प्रत देत जाणें'

यावरून शिवाजी कान्होच्या बायकोस तर अटक झालीच असेल; परंतु त्याच्या श्वशुरगृहाचीहि जप्ती झाली असें म्हणतां येतें. अटकेंत असतां त्याच्या बायकोस मध्यम प्रतीचा शिधा मिळाला यावरूनही शिवाजी कान्होचें सामाजिक स्थान समजण्यास थोडी फार मदत होईल.

शिवाजी कान्हो जन्मला केव्हां अगर तो मेला केव्हां हें समजण्यास मार्ग नाहीं. परंतु थोरल्या माधवरावाच्या वेळीं तो थोरामोठ्या मुत्सयांच्या बरोबर राजकारणांतही—व तोही दादाच्या प्रभावळींतील लोकांबरोबर—भाग घेत होता हें सिद्ध करता येण्या-इतका पुरावा सालील पत्रावरून मिळतो.

ले. ८ }
म. प. }

श्री { शक १६८६ ज्येष्ठ शु. १३
इ. १७६४ जून १२

आसीर्वाद उपरी येथील वर्तमान ताा जेष्ठ शुधं त्रयोदसी मंगलवार अवसीची येक प्रहर रात्रपर्यंत सुखरूप असो विशेष तुम्ही पत्र पाठविलें ते पावले लिहिला मजकूर कलला तुम्ही येथें यावे किंवा परभारे जावे या अनवये राजश्री **नाना फडणिस** यास विचारले त्याणी उतर केले कीं येथें यावे सर्व साहित्य त्याचे रवानगीचे करून देऊ नंतर लस्करास जावे खास स्वारीही वय पंचमीस दाखल मोहुर्ते करून होणार आहे शंभूमहादेवाचं नजीक आले आहेत चतुर्थी बहुधा **थेउरी** होईल सत्वर याव-याची योजना जालिया येक दुसरी मजल पुढे सापडेल (येथून पुढील सर्व अक्षर निराळें.) नानानें सांगितले त्यास परभारे जावे परंतु यास विचारावयास सांगितले म्हणून विचारावयास येथून **भवानी शंकर** व **बाजी वसदेव** पा विचारिले त्यास तुम्ही उद्देक ज्ञानेश्वरी येणे व यरवड्यास यावे विचार करून जेसे बनल तेसी सोय पाहून घेऊ सारांश येथे येणे तरी यावे शामराव पोतनीस आले **मोरो माधवराव** पठे घरी आले लोक येऊ लागले कळावे भेटानंतर सर्व कळल हे आसीर्वाद

सेवेसी **सिवाजी कान्हो** सा नमस्कार लोभाची वृधि करावी हे विनंती

हें पत्र चिंतो विट्टलास लिहिलें आहे. लिहिणारा कोण तें समजत नाहीं, तरी नो चिंतो विट्टलापेक्षां वयानें मोठा होता हें निश्चित. चिंतो विट्टलाला स्वारीवर बोलाविलें होतें, त्याला उद्देशून हें पत्र आहे; व त्याच्या शेवटीं शिवाजी कान्होनें त्याला साष्टांग नमस्कार लिहिला आहे. यावरून चिंतो विट्टलापेक्षां शिवाजी कान्हो वयानें लहान होता हें निर्विवाद होय.

नारायणरावाच्या मारेकऱ्यांच्या म्होरक्यासंबंधी मला उपलब्ध झालेली एवढीच हकीकत होय.

८ श्रीसमर्थ नव्हे, कवींद्र परमानंदच !

(म. म. प्रा. द. वा. पोतदार, पुणे.)

(i) ' पर्णालपर्वतग्रहणाख्यान ' आणि ' राधामाधव विलासचंपू ' इत्यादि ऐतिहासिक काव्यांचा कर्ता जयराम पिंडे हा शहाजी आणि शिवाजी यांचा समकालीन आणि रूपापात्र होता हे निश्चित आहे.

(ii) या कवीचे ' पर्णालपर्वतग्रहणाख्यान ' कै. दिवेकर यांनी शके १८४५ च्या भा. इ. सं मंडळाच्या वाढदिवशीच प्रसिद्ध केले.

(iii) शक १८४४ त कै. राजवाडे यांनी याच कवीचा ' राधामाधवविलासचंपू ' प्रसिद्ध केला.

(iv) जयरामकवीचे हे दोन्ही ग्रंथ अजूनहि कसून अभ्यासण्यासारखे आहेत.

(v) उदाहरणार्थ:-पर्णालपर्वतग्रहणाख्यानांतील चौथ्या अव्यायांतील १६। १७।१८।१९ हे श्लोक घेऊं.

(vi) येथे पूर्वसंदर्भ असा आहे की, श्रीशिवाजीमहाराज हे रायगड उतरून पांचाडच्या अंबाबाईचे दर्शन घेऊन पौलस्त्यनगराला म्हणजे ' महार्ह ' नगराजवळील अथवा महाडाजवळील पोलादपुरास आले. तेथे त्यांनी गोस्वामींचे दर्शन घेतले आणि गोस्वामींनी त्यांस आशीर्वाद दिला.

(vii) येथे प्रश्न असा पडतो आणि कै. दिवेकरांनी त्याची चर्चा हि आम्हां सर्व सहकाऱ्यांत केली होती, की हे असे पोलादपूरचे गोसावी कोण ! ज्यांचे दर्शन शिवाजीमहाराजांनी घेतले. एवढ्या थोर गोसाव्यांचे नांव कवीने यावयास नको होतें काय ! रामदास गोसावी शिवाजीमहाराजांचे गुरु तेच हे म्हणावे तर रामदासांचे नांव कवीने का घेऊं नये ! असा घोटाळा पडला आणि असेर हे गोसावी म्हणजे श्रीसमर्थरामदास हाच तर्क प्रतिष्ठित झाला. किंबहुना मराठी भाषांतरांत तसे संपादकांनी चक्रे लिहूनही टाकले ! आणि इतक्यावरच मुद्दा राहून गेला.

(viii) मनाची रस्तरूख काहीं लोप पावली नव्हती. शक १८६४ त आम्ही हे आख्यान पुनः बारकाईने वाचून टांचणे केलीं. यावेळी कवींद्र परमानंद विरचित ' शिवभारत ' हेहि कै. दिवेकर यांनी मिळवून प्रसिद्ध केले होते. परमानंद-जयराम यांच्या सारख्या समकालीनांच्या ग्रंथांनी इतिहासास फारच नवा प्रकाश मिळू लागला. परमानंद स्वतः म्हणतो त्याप्रमाणे तो सरोसरीच शिवाजींचे चरित्र लिहिणारा समकालीन कवींद्र होता ही गोष्ट आतां जयपूरच्या असबारावरून पुरी संशयातीत झाली आहे. (पहा-हाऊस ऑफ शिवाजी-जदुनाथ सरकाररुत-पृ. १५१-१५२ दिवाण कल्याणदास थास परकालदास, विमळदास आणि गरीबदास यांनी लिहिलेलीं

पत्रं) या अक्षबारांत त्याचा उल्लेख शिवाजीच्या पदरचा कवींद्र कवीश्वर परमानंद असा स्पष्ट आला आहे.

(ix) परमानंदाविषयीची ही माहिती झाल्यावर जयरामाच्या पणाल प० य० आख्यानांतील प्रथम उल्लेखिलेले गोस्वामि दर्शनाचे श्लोक जेव्हां वर लिहिल्याप्रमाणे शक १८६४ त पुनः वाचले तेव्हांच एक कल्पना मनांत चमकून गेली कीं या श्लोकांत जयरामानें उल्लेखिलेले **गोस्वामी रामदास स्वामी नसून कवींद्र परमानंद** हेच असावेत. त्यावेळीं तो विषय जवळच्या टांचणांत तितकाच राहून गेला.

(x) परवां संमेलनप्रसंगी आमचे मित्र श्री. यशवंतराव गुप्ते यांनी सभासद बखरीच्या डुन्नल प्रतीतील परमानंद कवींचा एक अज्ञात उल्लेख पुढें मांडला. या माहितीप्रमाणें परमानंदांनीं राज्याभिषेकप्रसंगी श्लोक तयार केला असेल परंतु तो श्लोक काही शिवाजी महाराजांच्या पत्रमुद्रांवर प्रत्यक्षांत रूढ झाल्याचें आढळत नाहीं. शेकडोंनी आढळते ती मुद्रा प्रतिपच्चंद्राचीच आहे. आणि ही मुद्रा शिवाजीच्या पराक्रमपवांच्या प्रारंभापासून राज्याभिषेकोत्तर हि आढळून येते. असा, त्यावेळीं रा. गुप्ते यांनीं सुचविलें होतें कीं कदाचित् परमानंद कवींद्र शिवछत्रपतींच्या राज्याभिषेकप्रसंगी वियमान असावे.

(xi) श्री. गुप्ते यांचें टांचण पुढें येतांच आम्हांस पणालपर्वत० य० आख्यानांतील ते श्लोक व तो आमचा तर्क आठवला.

(xii) चाळणी करूं लागलां तीं त्या तर्काला अधिकाधिक बळकटी घेऊं लागली. आमच्या मते तो तर्क सिद्धान्तांत परिणत होण्याइतका चलिष्ठ झाला असल्यानें आजच्या वाढदिवशींच तो आम्ही तज्ज्ञांपुढें ठेवीत आहोंत.

(xiii) हें त्रिवार सरें, कीं, बखरींच्या पेश्यां समकालीन पत्रांची मातद्वयी केव्हांहि वरचढ ! पण बखरी अगदींच निस्सत्त्व झाल्या नाहींत. एसादाअर्धा सुवर्ण-करण त्या अजून हि अधूनमधून दिल्याशिवाय राहणार नाहींत.

(xiv) असा एक सुवर्णकरण आमच्या प्रस्तुत चाळणेंत हातीं आला. सबब प्रथम बखरींतील तीं वचनेंच उतरून देतो :—

(१) “ परमानंद स्वामींचि दर्शन झालें ”

—पृ. ४१—मराठी सा. छोटी बखर—काव्ये. सं. सालेरी—बऱ्हाणपुरप्रसंगोत्तर—

(iii) “ परमानंद गोसावी पोलादपुरीं ठेविले. ते बाबा बहुत सिद्ध पुरुष होते. ”

—पृ. ३३—मराठी सा. छोटी बखर. काव्ये. सं.—रायगड इमारतीनंतर—ह्याच बखरी-प्रमाणें ९१ कलमांतहि ५७ व्या कलमांत उल्लेख आहे.

(iv) “ त्यानंतर परमानंदबाबांस महाराज येतात असे समजोन बाबा अरण्यांत चालले ”

—श्रीशिवादिग्विजय—पृ. १९१—

हा उल्लेख घोटाळ्याचा आहे. मूळ पाहिलें असतां रामदासस्वामी, बाबा याकूब व परमानंद यांचा घोटाळा केला आहे.

(v) काहीं दिवस जाल्यानंतर महाराज सातारियास आले. त्याकाळीं महाराजांचे संस्थानांत सत्पुरुष योगी साक्षात् ईश्वराच्या विभूतिच साक्षात्कारी प्रसिद्ध वागत होते त्यांचीं नावें बितपशीलः—... ..

१ “ परमानंद बाबा पोलादपुरीं येऊन राहिले ”

पृ. ३७४ श्री शिवदिग्विजय.

(vi) “ तसे परमानंद बाबा पोलादपुरीं राहिले. त्याणीं साक्षात्कार असतां कोणास काहीं सांप्रदाय सांगितला नाहीं. समयपरत्वे एसादी गोष्ट अनुभविक सांगून त्यास प्रमाण करून, सातरींत आणून यावें ”

पृ. ०—३८१— श्रीशिवादिग्विजय—

(vi) “ परमानंदबाबा पोलादपुरीं बहुत योग्य तपस्वी सिद्ध जाले ”

पृ. ८४ श्री शिवलक्षणपति म० चरित्र (समप्रकरणात्मक, चिटणीस)

या सर्व बखरी म्हणजे चिटणीस, श्रीशिवादिग्विजय, किंवा मराठी साम्राज्याची छोटी बखर या काहीं समकालीन नव्हत. तथापि या भारुडांतून काही जुना सत्यांश निःसंशय लपलेला आढळेल. गुप्ते यांना मिळालेल्या डुबल प्रतींनील परमानंदबाबा उल्लेख यांत जोडून देतां आला तर मग हा सभासदी उल्लेख राजारामकालीन ठरेल हें उघड आहे.

(xv) या वर दिलेल्या उल्लेखांत

परमानंद बाबा, किंवा परमानंद गोसावी, किंवा परमानंद स्वामी असा नांवाचा उल्लेख आहे. गुप्ते यांच्या डुबल सभासदी प्रतींत ‘ परमानंदबाबा ’ असेंच शब्द मूळांत आहेत. पण शिवाय त्यास कवींद्र अशी किताबत दिल्याचेंहि विधान आहे.

(xvi) डुबलसभासदींत पोलादपूरचा उल्लेख नाहीं. पण बाकीच्या वरील सर्व उतान्यांत उल्लेखित परमानंदबाबा पोलादपुरीं ‘ राहिले ’—‘ ठेविले ’—‘ झाले ’ असा मजकूर आहे.

(xvii) शिवभारतकार परमानंद आपणांस निवास—निधितिवास—कर म्हणावितो. अर्थात् तो नेवासकर होता हें स्पष्ट आहे. आणि आमचे वरील बखरींतील परमानंद ‘ पोलादपूर ’ कर ठरतात.

(xix) येथे आतां पर्णाल प० ग्र० आख्यानंतील आपल्या श्लोकांकडे वळू. येथें ते श्लोकच दिले पाहिजेतः—

ततः पौलस्त्यनगरे परमानन्दनन्दितैः ।
 रसेस्तु पंचदशभिः कवीन्द्रैर्वर्धितैर्द्विजैः ॥१६॥
 गीयमानं यशः स्वीयं श्रुत्वा श्रुत्वा शनैः शनैः ।
 नरयानाद्वातीर्य चतुःशालं मनोरमम् ॥१७॥
 मन्दिराख्यं समासाय एक एवाग्रगोऽ भवत् ॥
 गोस्वामिचरणद्वंद्वं नन्दयामास^१ मन्दिरे ॥१८॥
 गोस्वामीच ततस्तस्य हस्तं विन्यस्त मस्तके ।
 पूर्णसाम्राज्यदात्रीभिराशीभिः पर्यंतोषयत् ॥१९॥

या श्लोकांचें तात्पर्य असें कीं—शिवाजीमहाराज नंतर पोलादपुरास आले आणि तेथे गोस्वामींचें दर्शन त्यांनी घेतलें, गोस्वामींनी त्यांना 'पूर्णसाम्राज्य' देणारें आशीर्वाद दिले.

या श्लोकांपैकी पहिल्या श्लोकांतच आपलें कोडें आहे. त्यांतील 'परमानंव' आणि कवीन्द्र हे शब्द अत्यंत महत्त्वाचे आहेत. त्यांचा यथार्थ अर्थ लावतां आला कीं कोडें ताचडतोच उलगडलें जातें.

परमानंद आणि कवीन्द्र हे शब्द व्यक्तिनामवाचक न घेतां साध्या वाच्यार्थांन घेतले तर गोस्वामी कोण, त्यांचें नांव काय, जयरामांन एवढें महत्त्वाचें नांव कसें गाळलें इत्यादि शंका आपणांपुढें उभ्या राहतात आणि त्यांचें निरसन होत नाहीं.

पण 'परमानंद' आणि 'कवीन्द्र' हीं दोन पदे जयरामांन आपल्या मुप्रसिद्ध 'कवीन्द्र परमानंदा' च्या नांवाचीं पदे म्हणून घातलीं हें लक्षांत घेऊन आपण अर्थ लावला तर बरील प्रकारच्या शंकांना काहीच अवकाश राहात नाहीं.

(xxi) आम्हीं मुचविलेला अर्थ करण्यास आणि तो पटवून देण्यास मागें बसर्गिनून उतरून घेतलेल्या उताऱ्यांतून उत्कृष्ट आधार मिळतो. हे 'परमानंद गोसावी' पोलादपुरीं राहिले असें हे बखरकार आपणांस सांगतात. म्हणजे या बखरकारांच्या म्हणण्याप्रमाणें परमानंद गोसावी हे पोलादपुरकर ठरतात.

(xxii) शिवभारतावरून कवीन्द्र परमानंद हे नेवासकर असें स्वतःस म्हणवीत हें आपणांस ठाऊक आहे. अर्थात् परमानंद कवीन्द्रांचें हें स्वतःबद्दलचें वर्णन केश्वाहि सत्यथा प्रमाणच होय. इकडे बखरकार एका परमानंद पोलादपुरकरांचा उल्लेख करतात. नेवासकर कवीन्द्र परमानंद आपणांस स्वतः शिवाजीनेच चरित्र लिहिण्यास सांगितलें असें सांगतो; आणि जवपूरच्या फारसी असथारा कवीन्द्र

परमानंद हा शिवाजीचा आश्रित कवी म्हणून आग्र्यास शिवाजीबरोबर होता अशी स्पष्ट माहिती देतात. तेव्हा शिवभारतकार नेवासकर कवींद्र परमानंद ही ऐतिहासिक व्यक्ति शिवाजीची समकालीन होती यांत काडीचाहि संदेह नाही.

आता आमचे बसकरकार परमानंदाचें नांव घेतात पण ते त्यांस 'सिद्धपुरुष' म्हणतात; 'कवींद्र' म्हणत नाहीत. तसेंच त्यांचा परमानंद ते नेवासकर म्हणून सांगत नाहीत तर तो 'पोलादपूरकर' होय असें ते म्हणतात.

(xxiii) मग काय, नेवासकर आणि पोलादपूरकर असे दोन 'परमानंद' आपण मानावयाचे ? एक सिद्ध पुरुष तर दुसरा कवींद्र ? पण येथें जयरामांची साक्ष आपणांस विचारांत घ्यावी लागेल. घटकाभर असें समजूं कीं जयरामांच्या त्या ५० ५० ग्र० आख्यानांतील १६ व्या श्लोकांत परमानंद आणि कवींद्र असे जे शब्द आले आहेत ते कवींद्र परमानंद नांवाच्या व्यक्तीचेच वाचक आहेत आणि या कवींद्र परमानंद किंवा परमानंद गोसावी यांचें दर्शन शिवाजी महाराजांनीं घेतलें. पण ते "पौलस्त्य" नगरांत घेतलें म्हणजे अर्थात् ते जयराम वर्णित 'गोस्वामी' किंवा कवींद्र परमानंद हे "पौलस्त्य" नगरांत म्हणजे पोलादपुरांत होते असें ओघासच आलें. याचा अर्थ असा होतो कीं, जयरामवर्णित गोसावी कवींद्र परमानंद हे पोलादपूरकर ठरतात. आतां जयराम तर शहाजीशिवाजीचे समकालीन परिचित कवी. म्हणजे परमानंद कवींद्राना पोलादपूरकर (पौलस्त्यनगरवासी) असें जयरामांच्या समकालीन आधारावरून आपण ठरवूं शकते. आणि असें झालें तर बसकरकार परमानंदास पोलादपूरकर म्हणतात त्याला हा समकालीन बळकट आधार मिळतो. आणि मग कवींद्र-परमानंद-नेवासकर आणि पोलादपूरकर हे सर्व शब्द एकाच व्यक्तीचा बोध आपणांस देतात. कवींद्र परमानंद नेवासकर हाच परमानंदबोवा गोसावी पोलादपूरकर होय ही तर्कपरंपरा अगदीं प्रमाणशुद्ध, बलिष्ठ आणि सिद्धान्तप्राय होते. आणि त्यांत विपरीत काय आहे ? परमानंद मूढचा नेवाशाकडील म्हणून स्वतःस नेवासकर म्हणवी तर पुढें शिवाजी महाराजांचा आश्रय लाभल्यावर त्यांनी त्याची स्थापना पोलादपुरी केली असेल म्हणून त्यास 'पोलादपूरकर' अशी दुसरी संज्ञा पुढें चालू झाली असेल तर त्यांत वावगें किंवा विपरीत काय वाटायें ?

(xxiv) आतां आमच्या तर्कप्रमाणें जयरामरुत श्लोकांचा अर्थ लावूं.

प्रथम अन्वय देतो :-

ततः पौलस्त्यनगरे परमानंदनदितैः (तथा) कवींद्रैश्च पंचदशभिः रसैः वर्धितैः द्विजैः गीघमानं स्वीयं यशः शनैः शनैः श्रुत्वा श्रुत्वा, नरयानादवातीर्थं चतुःशालं मनोरमं मदिराप्रयं समासाय, एकः एव अयमा अभवत् । गोष्वाभिचरणहृत्तं मन्दिरे वन्दयामास ।

अर्थ:- नंतर पौलस्त्य नगरांत (पोलादपुरांत) अनिश्चय आनंदानें सुस पावलेल्या-पक्षीं परमानंदांनीं (कवींद्रांनीं) वासाणलेल्या (शायासकी, पसंनी दिलेल्या), त्याचप्रमाणें (कवींद्रांनी पक्षीं, परमानंद कवींद्रांनी) पंधरा रसांच्या योगें वाढविलेल्या मासणांनी गाविलेलें आपलें यश संधर्षण श्रवण करीत करीत (महाराज) पालसितून उतरून (उतरले आणि) चौसोपी, खुंदर, मंदिराच्या दारांत पोचन

(पांचले आणि) एकटेच तेवढे पुढे (मंदिरांत) आंत गेले । (नंतर) गोस्वामी-चांच्या चरणांचें दर्शन घेतलें ॥ इत्यादि.

पंधरा रसांच्या वोगें - असें भाषांतर आम्हीं केलें तर हें पंधरा रस कोणते ? तर ते असे-ब्रह्मदेवानें निर्माण केलेले (कटु^१-तिक^२-लवण^३-कषाय^४-फ्ल^५मधुर^६) सहा रस अर्थात् पद्धतसयुक्त भोज्य पदार्थादिक आणि शृंगारहास्यकरुणादि; नऊ काव्य-रस, असे सहा आणि नऊ मिळून पंधरा रस - या पंधरा रसांनीं वर्धित म्हणजे वाढ-विलेले, पोसलेले, पुष्ट संतुष्ट केलेले. - अर्थात् कवींद्रांच्या पदरीं असलेल्या ब्राह्म-णांना रोज उत्तम भोजनास्वादा मिळें आणि काव्यास्वादातही पडे. यामुळे ते ब्राह्मण संतुष्टपुष्ट झाले होते असा जयरामाच्या म्हणण्याचा भावार्थ.

आणि ही खुबी लक्षांत आली कीं जयराम येथें पंधरा कवी किंवा रस (प्रेम) वगैरे गचाळ विधानें करीत नसून परमानंद, कवींद्रांचाच उल्लेख मोठ्या खुबीनें श्लेषपद्धतीनें करीत आहे हें लक्षांत घेणें आणि फार आनंद वाटतो. अथरामाला श्लेषाची फार होस होती.

(xxxv) एकदां आपण हें मान्य केलें कीं जयराम येथें कवींद्र परमानंदाचाच उल्लेख करीत आहे, बखरकार सांगतात ते परमानंद पोलादपूरकर सिद्ध पुरुष आणि परमानंद कवींद्र नेवासकर शिवभारतकर्ते हे एकच पुरुष होते, म्हणजे कवींद्र परमानंद हे आमच्याहून सुलक्ष्म परत आले असले पाहिजेत आणि कदाचित् गुप्ते सुचवितात त्याप्रमाणें राज्याभिषेकप्रसंगीं ते विद्यमानहि असावेत असें दुसरें महत्त्वाचें अनुमान आपणांस करतां येतें. कारण जयरामानें वर्णन केलेलें पर्णाल पर्वणग्रहण झालें शक १५९४ त. आणि ज्यापक्षां त्यावेळीं पोलादपुरांत कवींद्र परमानंद विद्यमान होते त्याअर्थीं ते आमच्याहून जिवंत परत आले हें आपोआपच सिद्ध होतं. कवींद्र परमा-नंदाच्या हयातीचा हा असा विलक्षण आणि भक्कम समकालीन धागा याप्रमाणें आपल्या हातीं घेतो आणि मोठें समाधान वाटतें.*

जयरामाला अशा प्रकारच्या श्लेषाची आवड असल्याचा पुढील पुरावा याच काव्यांत आढळतो तो पाहिला आसतां वाचकांची आमच्या प्रकरणाच्या अर्थ-योजनेबद्दल सारी पटण्यास पुष्कळ साहाय्य होईल. पर्णालपर्वतग्रहणारुघानांतील पांचव्या अध्यायांतील क्रमांक ९५।९६ यांत रुष्णाजी भास्कराचा उल्लेख अशाच लक्ष्मीनें जयरामानें कसा साधला आहे तें बघा.—

“ दीपाजी नामको ह्येषां राउत् राव इतिस्मृतः ।

सोऽर्जुनत्वमनुप्राप्तो ततः रुष्णसहाववात् ॥ ९५ ॥

प्रोदिदीपे स दीपाजी सकृष्णो भास्करत्विविषा ।

आपूरयन्निव स्वीयां प्रतिज्ञां तद्रागागणे ॥ ९६ ॥

* वाढदिवस आषाढ शु. १, १८७० .

१ महिषशतक कर्ता व टीकाकार

(रा. सा. गो. वि. पानशे, इंजीनियर)

महिषशतक नांवाचें एक लहानसें काव्य तंजावर येथील राज्यकारभारावर प्रकाश पाडणारें व सुंदर श्लेषानें भरलेलें आहे असें कळल्यावरून तें वाचावें म्हणून तें मिळविण्याचा प्रयत्न केला व मला भांडारकर ओरिएंटल रिसर्च इन्स्टिट्यूटमध्ये त्याची हस्तलिखित पोथी मिळाली. परंतु त्यांत बऱ्याच चुका असल्याचें आढळून आलें. म्हणून त्या चुका दुरुस्त करण्याचे हेतूनें इतर टिकाणीं पोथ्या मिळविण्याचा प्रयत्न केला व आजतागायत मजजवळ ११ पोथ्या व पुस्तके जमलीं आहेत; तीं येणेंप्रमाणें:-

- १ भांडारकर इन्स्टिट्यूटमधील पोथी. टीका नाही. श्लोक १०७
- २ प्रो. एन. जी. सुरू याचेकडून पंडित श्रीनिवासशास्त्री यांनी लिहिलेली सटीक पोथी श्लोक १०७
- ३ मुंबई विश्वविद्यालयामधून आणलेली हस्तलिखित पोथी श्लोक १०५
- ४ डॉ. रा. गो. हर्षे याचेकडून मिळालेली हस्तलिखित पोथी श्लोक १०७
- ५ पंडित जीवानंद विज्ञानसागर यांनी छापलेलें शतकावली नांवाचें पुस्तक यांत महिषशतक आहे. श्लोक १००
- ६ तंजावर येथील लायब्ररींतून मिळालेली हस्तलिखिताची पोथी श्लोक १०२
- ७ अड्यार येथील लायब्ररींतून मिळालेली हस्तलिखित पोथी श्लोक १०२
- ८ श्रीरंगम् येथे छापलेलें महिषशतक पुस्तक श्लोक १०२
- ९ म्हैसूर येथील लायब्ररींतून मिळालेली पोथी सटीक नाही. श्लोक १०२
- १० अड्यार लायब्ररींत २७ F4 नंबरची हस्तलिखित पोथी तिची माहिती मिळाली आहे. पण पोथी अजून हातीं आली नाही.
- ११ बनारस संस्कृत कॉलेज. श्लोक १०५

काव्याचें नांव—महिषशतकम्, माहिषशतकम्, लुळायशतकम्, महिषीशतकम् अशीं वेगवेगळीं नांवां सांपडतात.

वरील नांवां काव्याला देण्याचें कारण त्या काव्यांत रेड्याची स्तुति व गर्भित राजाची व राजाधिकार्याची निंदा आहे. काव्य करणाऱ्या कवीचें नांव वांच्छेस्वर उफ कुटीकवी उर्फ बालकवी असें आहे. या कवीस कुटीकवी अशी पदवी मिळाली त्याचद्वल भाख्यायिका अशी आहे की, शहाजीराजे (१६८४ ते १७११) एकदा

मदुरेस मीनाक्षी देवीच्या दर्शनास गेले, त्यावेळेस त्याचे अमात्य व अमात्यांचा लहान मुलगा हे बरोबर होते. देवीचें दर्शन घेऊन शहाजी राजांनीं सालील श्लोक म्हटलाः—

पुरि मधुरं गिरि मधुरं गरिमधुरंधरानितंबभाराढ्यम् ।
स्थूल कुचं नील कचं बालकचंद्रांकितं तेजः॥

हा ऐकून अमात्यांचा मुलगा जो जवळच उभा होता त्यानें पुढील श्लोक लगेच म्हटला.

हृदि तरसा विदितरसा तदितरसाहित्यवाङ्मेलगति ।
कविलोके न विलोके भुवि लोकेशस्य शाहजेरुपमाम् ॥

असा सुंदर श्लोक लहान मुलाचें तोंडून ऐकून शहाजीराजांनीं त्याला कुट्टीकवी म्हणजे बालकवि अशी पदवी दिली व ती आपल्या कवीनें आपल्या नांवामागे लावली. हा लहान मुलगा हाच कवि बांच्छेश्वर होय. हा मुलगा पुढें अमात्य झाला. प्रस्तुत काव्य लिहिण्यास काय कारण झालें तें पुढें येणारच आहे.

काव्याच्या पोथ्यांतील फरक

एका पोथीचा दुसरीशीं मेळ वसत नाही. म्हैसूर, अडचार व तंजावर येथील पोथींचा एक गट म्हणतां येईल. या पोथ्यांतून एकूण १०२ श्लोक आहेत व त्यांचा क्रमहि तोच आहे. पण श्रारंगम् येथील पुस्तकांत एक श्लोकाचा क्रम बदलला. इतर ३ पोथ्यांतील ९७ वा श्लोक यानें ८७ वा घातला आहे. अडचार येथील आणखी एक पोथी उपलब्ध होते. तींत ९४ च श्लोक आहेत; व क्रमहि अजिबात निराळा आहे. त्या पोथीला मी अडचार तेलगू असें नांव देतों. हा शेटच्या पोथीचा काळ माहित नाही.

आतां दुसऱ्या पोथ्यांबद्दल पाहूं. हा सर्व पोथ्यांतून श्लोकांचा क्रम जवळ जवळ सारखा आहे. थोडा फरक आहे पण श्लोकांची संख्या वेगळी वेगळी आहे. भांडारकर इन्स्टिट्यूटमधील पोथी व पंडित श्रीनिवासशास्त्री यांची पोथी अगदीं एकसारखी आहे; फक्त एकीत टीका नाही व दुसरीत टीका आहे. या पोथ्यांत १०७ श्लोक आहेत. तसेंच डॉ. रा. गो. हर्षे यांचेकडील पोथीत १०७ श्लोक आहेत पण क्रम बदलला आहे. मुंबई विश्वविद्यालयांतली पोथीत १०५ श्लोक आहेत व क्रमांतहि फरक आहे. पंडित जीवानंद यांचे पुस्तकांत शंभरच श्लोक आहेत पण क्रम भांडारकर इन्स्टिट्यूटमधील पोथीचा आहे. तेव्हां यांत मूळची पोथी कोणती हें ठरविणें जरूर आहे व त्याबद्दल पुढें मी सांगणार आहे.

हें काव्य बांच्छेश्वर, ऊर्फ बांछानाथ उर्फ कुट्टीकवि उर्फ बालकवि यानें लिहिलें याबद्दल वाद नाही. कारण कवीनें आपलें नांव काव्यांत लिहिलें आहे.

तंजावर पोथी श्लोक ७

विद्यापण्यविशेषनिकयवणिग्जातः सुधीः श्रीधरः !
स्वन्नं स्वर्णमभूत्त्वतांशुमास्त्रिनो धिक् तस्य षट् दर्शनीम् ॥
ख्यातः कुट्टिकविस्तु दुर्धनिगृहद्वारेषु निद्रायते ।
तत्सर्वं महिषेश्वराननुसृते दीर्भांग्वधाम्नः फलम् ॥

तंजावर १०२ श्लोक शेवटची ओळ

वांच्छानाथकवेः कृतिश्च कुरुतां निर्मत्सराणां मुदम् ।
इतर कांहीं पोथ्यांतून श्रीमद्वालकवेः कृतिश्चकुरुताम् असें लिहिलें आहे.
तेव्हां हें काव्य वांच्छेश्वर कवीनेंच लिहिलें याबद्दल शंका नाही. हा कवि कर्ना-
टक प्रांतांतला राहणारा होता हें त्याचा पणतु वांच्छेश्वर यानें आपल्या टिकेचें
प्रारंभी लिहिलें आहे.

तत्र तंजपुरं नाम राजस्थानमनुत्तमम् ।
राजानः प्रतिधास्तत्र भोसलयान्ववायजाः ॥
तदमात्यकुलोत्पन्नः श्रीमान्वांच्छेश्वरः सुधीः ।
शिष्टः कर्णाट जातीयो वेद-वेदांग-पारगः ॥

Burnell आपल्या कॅटलॉग पान १६४ मध्ये म्हणतो, महिषीशतकम् by
Vancheshwar Kavi a Canarese Brahmin who lived at
Tanjore about 160 years ago. हा कॅटलॉग सन १८८० मध्ये लिहिला.
म्हणजे वांच्छेश्वर तंजावरमध्ये सुमारे १७२० चे सुमारास होता. शहाजी राजांच्या
वेळेस हा लहान मुलगा होता ह्या विधानास चानें पुष्टि येते. तो पुढें राजे प्रतापसिंह
(१७४० ते १७६३) यांचा अमात्य होता, असें त्यांचे पणतून लिहिलें आहे.
“ नीतिमार्गेण राजानं तत्तत्कालेष्वचोदयत् । ” त्यानें ह्या महिषशतकाशिवाय
आणखी २ शतकं लिहिलीं आहेत. धूतिशतक किंवा धाटीशतक व आशीर्वादशतक.
पैकीं आशीर्वादशतक नुकतेंच प्रसिद्ध झालें आहे व तें माझेजवळ आहे. दुसरें
अजून हस्तलिखितच आहे असें कळतें.

काव्य लिहिण्याचा काळ—

नेहेमींप्रमाणें कवीनें कोठेंहि स्पष्टपणें काव्याचा काल कोणता याबद्दल कांहीं लिहि-
लेलें नाही. म्हणून त्याच काव्यांतून कोठें कांहीं आधार सांपडतो कां हें पाहूं.

तंजावर श्लोक ३

नानाजप्रभुचंद्रभानुशहजीदानंदरायादयो ।
विद्वांसः प्रभवो गताः श्रितसुधीसंदोहजीवातवः ॥

वरील नांवांपैकी बरीच नांवे तंजावरच्या इतिहासात सांपडतात. चंद्रभान हा ब्यंकोजी राजाच्या परिग्रहीत स्त्रीचा मुलगा होता एवढीच माहिती आहे. त्याचे विद्वत्त्वद्वल काहीं लिहिलेलें सांपडत नाहीं. शहाजी राजा विद्वान् होता. हे सुरुवाती-सच मी सांगितलें. ह्यानें संस्कृतमध्ये २ ग्रंथ लिहिले आहेत. Burnells catalogue मध्ये असा उल्लेख सांपडतो.

शहाजीराजे of Tanjore has composed the following works.

शब्दरत्नसमन्वय a list of words arranged according to the finals with meaning in Sanskrit except in a few cases, said to be by Shahaji Raje of Tanjore and of 17th century.

अष्टपदी attributed to Shahaji Raje 1684 to 1711 intended to be Sung to Music. Page 156.

‘शाहेंद्रनामा जितभोजकीर्तिः’ असें वर्णन सरफोजीनें रघुवीर गाथामध्ये केलें आहे. आनंदराव हा सरफोजी राजाचा दिवाण होता याबद्दल रा. ब. पारसनीस आपल्या पुस्तकांत लिहितात. या (सरफोजी) ची कारकीर्द एकंदरीत अतिशय शानतेची झाली व याचें श्रेय सरफोजीचा मुख्य दिवाण आनंदराव पेशवे व सेनापति संडोजी विचित्रे यांसच दिलें पाहिजे. (पान ५५).

नानाजीबद्दल मात्र उल्लेख सांपडत नाहीं.

वरील श्लोकावरून असें दिसतें कीं हे काव्य सन १७२८ चे नंतर लिहिलें.

तंजावर श्लोक १०१

श्रीमद्रोसलवंशदुग्धजलधेः संपूर्ण चंद्रोपमे ।

यः शास्ति क्षितिमक्षातिक्षितिपतिः मूर्तः प्रतापः स्वयम् ॥

या श्लोकांत तर कवीनें स्पष्टच सांगितलें आहे कीं, काव्यलिहिण्याचे वेळेस प्रताप-सिंह राजा होता. हा राजा १७४० ते १७६३ पर्यंत होता. म्हणजे काव्य लिहिण्याचा काळ १७४० पर्यंत सरकला. श्री. के. आर. सुब्रह्मण्यं आपल्या पुस्तकांत लिहितातः— पान ४९

Saiyad was found playing the old game For 4 years he was de-facto the ruler. The Madras manuscript narrates pathetically that during the period of his dominence, charities were held in abeyance and temples and Yajnas neglected. Mahish-Shatak composed by Vaneheshwar alias Kutti Kavi (1741) regrets that the

great days of Nanaji Shahaji Sarphoji and Anand Rao had passed away.

या वरील उतान्यावरून काव्य १७४१ मध्ये लिहिलेले असे दिसते. ते माझ्या मते सरे नाही. कारण दक्षिणेत सन १७३५ पासून १७३९ पर्यंत जवळ जवळ बेवंदशाही होती व सरी सत्ता सध्यद बंधू यांचे हातांत होती व वांछेवर कवी तर अमात्य होते. तेव्हां त्यांनीं हे काव्य १७३५ ते १७३९ चे दरम्यान कां लिहिले नाही व प्रतापसिंह गादीवर आल्याबरोबर लागलेच कां लिहिले. राजे प्रतापसिंह गादीवर येण्यास नाखूप होते व त्यावेळचे अमात्य व इतर थोर गृहस्थ यांनीं आग्रह करून त्यांना गादीवर बसविलेले असे रा. च. पारसनीस आपल्या पुस्तकांत लिहितात. तो उतारा पुढे वाचून दाखविण्यांत येणारच आहे. तेव्हां ५ वर्षे अंदाधुंदीचा काळ सोसल्यानंतर नवीन राजा आल्याबरोबर पहिल्याच वर्षांत त्याचेवर हे टीकात्मक काव्य लिहिलेले हे सयुक्तिक दिसत नाही. वस्तुतः नवीन राजा आल्यानंतर त्याचा अनुभव घेऊन नंतर काहीं वर्षांनीं हे काव्य लिहिलेले असले पाहिजे. त्याच संबंधी श्री. के. एस् व्यंकटरामशास्त्री 'श्रीरंगमच्या पुस्तकाच्या प्रस्तावनेत लिहितात कीं प्रतापसिंह राज्यावर आल्यानंतर बरेच दिवसांनीं हे काव्य लिहिले.

यावरून प्रतापसिंह राज्यावर आल्यानंतर बरेच दिवसांनीं काव्य लिहिण्यास सुरुवात झाली म्हणजे काव्याचा रचनाकाल १७४१ नसून बराच नंतरचा आहे.

शतकांतील एका श्लोकावरून ध्वनिने होतें कीं काव्य लिहिण्याचे वेळेस लडाई चालू होती. तंजावर श्लोक ६

आर्यश्रीधरमंचुदीक्षितभिर्भौ दृष्ट्वा महापंडितौ ।

वियायै स्पृहयेन यद्यपि वरं क्षात्रं विभेभ्याहवात् ।

पुढे ८ व्या श्लोकांत तर त्यानें श्रीरंगम् चेथील लडाईचा उल्लेस केला आहे.

विद्वन् मा कुरु साहसं श्रुणुवचो वक्ष्यामि यत्ते हिनं ।

त्यक्त्वा कामदमत्र सैरिभपतिं निर्वाज बंधुं नृणाम् ॥

श्रीरंगाभिध-पट्टणं प्रतिससे मागाजरस्थालयम् ।

दूरे श्री निकटे कृतांत महिषधैवेय घंटावरः ॥

या वरील दोन्ही श्लोकांच्या मजकुरावरून असे दिसते कीं, काव्य लिहिण्याचे सुमारास इतर विद्वानांबरोबर ह्या कवीसिंह उपसर्ग पोहोचला व द्रव्याजर्जासाठी हे श्रीरंगमला जाण्याचा विचार करित होते. पण तेथे लडाई चालू असल्यामुळे कवी आपल्या मित्रांस म्हणतो कीं श्रीरंगमला प्रथम श्री व नंतर रंगम् म्हणजे विद्वानांची सभा आहे असा या नांवावरून तुमचा समज झाला असेल तर सपशेल फसाल. तर तेथे श्री प्रथम नसून रंगम् म्हणजे रणक्षेत्र अगोदर आहे. व श्री जर असेल तर ती

फार दूर आहे. कृतांतमहिषप्रैवेयघंटावः म्हणजे रणक्षेत्र अशी कवीनें श्रीरंगम् या नांवावर कोटि केली असें दिसते. ही लढाई सन १७५२ मध्ये झाली व याच लढाईत चंदाखान मारला गेला. याच चंदाखानाचा उल्लेख कवीनें ८८ व्या श्लोकांत केला आहे व तो उल्लेख चंदाखान मेल्यानंतर केला असेल असें दिसते.

यावरून प्रस्तुत काव्य सन १७५२ नंतर अगर त्या सुमारास लिहिलें असें मानण्यास हरकत नाही. हें काव्य लिहिण्याचा हेतु कवीनें तंजावर श्लोक ११ मध्ये स्पष्ट दाखविला आहे.

शुद्धैतन्महिषप्रबंधकममी भूपागुणग्राहिणः ।

ते बुद्ध्वा निजदुर्गुणान् कविमुक्त्वात् तयंग्यमर्चादया ॥

अद्रोहेण निजाः प्रजा इव यथाधर्मं प्रजारक्षितुम ।

कुर्वंतु स्वकुलक्रमागतनरान् देशोधिकारोचितान् ॥

म्हणजे हें काव्य ऐकून राजाला पूर्व कृत्यांचा पश्चात्ताप होऊन त्यानें नीट मार्गावर यावे व जे जे अधिकारी कामावरून काढून टाकले त्यांना त्यांचे पूर्वीचे जागेवर नेमावे. हा हेतु प्रतापसिंह राजे ह्यात असतांनाच सिद्धीस जाईल. यावरून हें कार्य त्यांचे ह्यातीतच लिहिलें असलें पाहिजे. म्हणजे १७६३ चे आंत लिहिलें.

यावरून काव्याचा काळ सन १७५२ ते १७६३ याचे दरम्यान होता.

आतां कांहीं पोथ्यांतून लिहिलेल्या मिति सांपडतात. पण त्या, पोथीची नक्षत्र करणाऱ्याच्या अगर टीका लिहिण्याच्या आहेत काव्य करण्याच्या नाहीत. उदाहरणार्थः—
तंजावर येथील पोथीत लिहिलें आहेः—

तारुणनामक वर्षे चैत्रे मासे त्रयोदश्यां काश्यां । काश्यां रचिता माहिषशतक
ध्याख्या सुधी मुदे भूयान्

बाणान्घट्टीदु विमिते शककाले सुधी मुदे ।

भूयाट्टाच्छेत्स्वरुता व्याख्या श्लेषार्थचंद्रिका ॥

बाण, अग्नि, अद्रि, इंदु म्हणजे १७३५ शक म्हणजे सन १८१३ ही मिति सास काव्य लिहिण्याची नाही. शिवाय काव्य लिहिलें तंजावरमध्ये. म्हणून ही मिति टीका लिहिण्याची आहे. व ती टीका काशीस असतांना वांछेत्स्वरानें हा कुट्टीकवीचा पणतु—
लिहिला. या टीकेचें नांव श्लेषार्थचंद्रिका आहे हें लक्षांत ठेवावें. कारण या नांवाबद्दल चाद पुढें येणार आहे. वरील प्रतीमध्ये थोडासा घोटाला आहे. शक १७३५ सालीं तारुण शक नव्हता. तारुण असें शकाचें नांवच नाही ते आहे तारण. व तारण ह १७३५ सालीं विक्रम संवत्सराचें नांव आहे. शालिवाहन शक श्रीमुख होतें.

तारण शक हे शालिवाहन शकाचें नांव बरोबर आहे असें धरलें तर तारण शक १७४६ सालीं येतो. म्हणजे शक १७३५ व शक १७४६ हे दोन शक कसे आले.

त्याचें उघड कारण दिसतें कीं टीका काशी येथें शक १७३५ सालीं लिहिली व त्या पोथीची नकल शक १७४६ सालीं केली. म्हणजे तंजावर येथें जी पोथी आहे ती अस्सल नसून मूळ पोथी नंतर ११ वर्षांनीं केलेली नकल आहे. व हें बरोबर दिसतें. काशीहून वांच्छेश्वर पुण्यास आले व तेथून रामेश्वर कडे जातांना सन १८२४ म्हणजे शक १७४६ मध्ये या पोथीची प्रत त्यांचे कडून कोणीतरी मिळविली व नकल करून ठेविली. म्हणून नकल करणारानें तारण नाम संवत्सरे अशी मिति घालून ठेविली.

अड्यार येथील पोथीतहि जी मिति आहे तीहि काव्याची नसून नकल केल्याची मिति आहे. ती मिति अशी आहे.

जयनाम संवत्सरे कटक मासे श्रावण मासे शुद्ध अष्टम्यां काश्यां रचिता माहिषशतक-
व्याख्या सुधी मुदे भूयात् ॥

वाणाभ्यद्रीडुं—विमिते शाककाले सुधी मुदे

भूयाद्वांच्छेश्वररुता व्याख्या श्लोकार्थचंद्रिका ॥

येथें श्लोकार्थचंद्रिका असें लिहिलें आहे. व ही गोष्ट श्री. के. माधव रुष्णशर्मा यांनी आपल्या लेखांत प्रामुख्याने नजरेस आणिली आहे. मी म्हणतो कीं, श्लोकार्थचंद्रिका असें लिहिणें चूक आहे. ही चूक केवळ नकल करणारानें केली आहे. आतां मितिबद्दल विचार करूं. टीकेची मिति शक १७३५ कायम आहे, मग जयनाम संवत्सर ही काय मानगड आहे. वर सांगितलेंच आहे कीं शक १७३५ सालीं श्रीमुख संवत्सर होतें. जयनाम संवत्सर हें शक १७५६ म्हणजे सन १८३४ सालीं येतें. यावरून उघड आहे कीं पोथीची नकल करण्याचें जयनाम संवत्सर हें आहे. व नकल करण्यास तंजावर येथील पोथी घेतली म्हणूनच तारुण नामक वर्षे हीं असें सोडून जयनाम संवत्सरे असें लिहिलें. म्हणजे अड्यार येथील पोथी तंजावर येथील पोथीपेक्षां १० वर्षे अलिङ्कची आहे.

मजजवळ अड्यार येथील पोथीची नकल आहे; त्यांत पहिलीं एक दोन पानें नाहींत; तसेंच पुढें तृतीय तुरीय पञ्चम पुढानि लुप्तानि (नष्टानि) म्हणजे पान ३-४ व ५ गहाळ झालीं आहेत असें लिहिलें आहे. म्हणून सुरवान कशी झाली तें सांगता येत नाहीं. पण पोथीच्या शेवटीं

वंदे दुण्डि महालिङ्गं विन्वेशं मणिकीणिकाम् ।

ईश्वरश्रीनिवासार्थाद्दोबलाख्य गुरुत्तमान् ॥

हा श्लोक आहे. हा श्लोक श्रीरंगम् पोथीत टीका लिहितांना १ ला आहे, शेवटीं नाहीं. तंजावरमध्ये मात्र प्रथम व शेवटींहि आहे.

म्हैसूर पोथी सटीक नाही तरी तिच्या शेवटीं असें लिहिलें आहे—

अस्य शतकस्य व्याख्या कुट्टिकविगचिता वियते
 प्रीयतां कुट्टिकविना निर्मितेयं सुधी मुदे
 भूयाद्वांच्छेस्वर—ग्रंथव्याख्या श्लेषार्थचंद्रिका ॥

येथे श्लेषार्थ—चंद्रिका असें लिहिलें आहे. फक्त अड्यारच्या पोथीत श्लोकार्थ—चंद्रिका असें लिहिलें आहे. तेव्हां श्लेषार्थ—चंद्रिका हेंच नांव सरें असलें पाहिजे. तंजावर व अड्यार या पोथीत ५२ व्या श्लोकाचे टीकेचे शेवटीं लिहिलें आहे :—

एवं माधुर्यादि गुणस्यापि प्रतीतिर्वाध्वेति अस्मन्कृतं गुरु—
 श्लेषार्थचंद्रिकायाम् विस्तरः

चावळून श्लेषार्थ चंद्रिका हें नांव तर ठरलेंच. पण एकाऐवजी २ श्लेषार्थ चंद्रिका झाल्या. ही 'गुरु श्लेषार्थचंद्रिका' अद्याप उपलब्ध झाली नाही. तेव्हां चावळून मी काहीं सांगूं शकत नाही.

भांडारकर इन्स्टिट्यूटमधील पोथीचे शेवटीं मिति आहे ती अशी

अन्यत्पार्वधराशाके दुर्मतीं मार्गशीर्षके ।

माहिषं शतकं चारु गोविंदो व्यलिखन् मुदा ॥

नीमचग्रामे लिखितमिदं पुस्तकं प्रमोदाय भूयात् सर्वेषाम् सतामिति ।

अर्मा, अष्ट, अर्व, धरा म्हणजे १७८३ शक म्हणजे सन १८६१ म्हणजे उघड उघड ही मिति पोथीची नकळ केल्याची आहे. श्रीनिवास पंडित यांची गोंधळेकर छापसान्यांत १८७५ सालीं छापलेली पोथी त्यांत टीकेच्या शेवटीं मिति आहे, ती अशी—पट्टेष्टशैलावनिंसमितेब्दे भावाभिधे माधव—रुष्ण—पठयाम् । म्हणजे १७९६ शक भावनाम म्हणजे सन १८७४. हीहि मिति त्या टीकेची आहे, काव्याची नाही.

यावळून तंजावर भागांतली सर्वांत जुनी पोथी तंजावर येथील आहे. व उत्तरे-कडील भागांत भांडारकर इन्स्टिट्यूटमधील आहे.

आतापर्यंत उपलब्ध झालेल्या पोथ्यांत तंजावर येथील पोथी सर्वांत जुनी आहे. तरी ती अस्सल नाही हें मी वर सांगितलेंच आहे.

कदाचित् मूळ पोथी तंजावर अगर अड्यार येथें नसून ती वांच्छेस्वर यांचे वंशजाकडेच असेल. पण नुकतेच श्रीरंगम् येथें प्रसिद्ध झालेले महिषशतक पुस्तकाचे प्रस्तावनेत बाल सुब्रह्मण्य अद्वय यांनीं लिहिलें आहे कीं, कवीचे वंशजाकडून पोथी मागवून त्या आधारेनें पुस्तक लिहिलें. त्याच पुस्तकांत श्री, के. एस. व्यंकट-रामशास्त्री लिहितातः—

इत्थं महिषशतककर्तृ तद्व्याख्यारुतोः श्रीवांच्छेस्वर शास्त्रिणोः कालेति वृत्तादिकं सर्व-
 मपि तद्वंशीयैः तिरुवसनल्लूर वम्हेश्रीरामशास्त्रीभिः लिखित्वा संप्रेषितम् अनुसृत्यैवात्र

लिखितम् । अतस्तदेवात्र प्रमाणं भवति । सव्याख्यास्यास्य मुद्रापणेच तिस्रो मातृकाः लब्धाः । एका तावत् श्रीरामशास्त्रिभिः संप्रेषिता । अन्या अडैयार ब्रम्हश्रीरामचंद्रशास्त्रिभिः प्रहिता । अपरा तु आदितः षष्टिमश्लोकपर्यंता पल्लुवर वेदांत पाठशालाध्यक्षैः गणितोपन्यास चतुर वेदांत स्थापक ब्रम्हश्री सुब्रम्हण्यशास्त्रिभिः प्रदत्ता । तिलोपि मातृकाः प्रायेण समाना शुद्धा एव । आसां तिसृणां अपि साहाय्यं अवलम्ब्य यथामति संशोध्य प्रकाशोक्तियते । म्हणजे श्रीरंगम् येथील पोथी मूळ पोथी नाही.

या पोथीच्या शेवटीं काव्य अगर टीका लेखनाचा काल लिहिला नाही. त्यामुळे ही पोथी जुनी आहे का नवी आहे हे सांगता येत नाही. पण या पोथीत व म्हैसूर तंजावरच्या इतर पोथीत एक फरक आहे व तो म्हणजे काव्य संपल्यानंतरचा लिहिलेला श्लोक. तो श्लोक हा आहे—

क्षेत्राणामुत्तमानामपि यदुपमया काऽपि लोके प्रशस्तिः ।
चिचद्रव्येण मुक्तिक्रयमभिलषतां याऽद्भूता पण्यवीथी ॥
साक्षात् विश्वेश्वरस्य त्रिभुवनमहिमा या पुरी राजधानी ।
रम्या काशी सकाशी भवतु हितकरी भुक्तये मुक्तये नः ॥
प्रियतां कुट्टिरुतिना निर्मितेयं सुधी मुदे ।
भूयात् वच्छिश्वर—ग्रंथ—व्याख्याश्लेषार्थं चंद्रिका ॥

हा वरचा काशीबद्दलचा श्लोक महिषशतकांतला नाही व टीकेतीलहि नाही. हा श्लोक आशीर्वादशतक म्हणून जें काव्य वच्छिश्वर कवीने लिहिलें आहे त्यांतला १०० वा श्लोक आहे. महिष शतकांत त्याला जागा द्यावयाला नको होती.

दर पोथीत क्रम बदललेला आहे. याचें कारण असें दिसतें कीं, या शतकांत श्लोकाचा परस्परार्थी काहीं संबंध नाही; दरेंक श्लोक स्वतंत्र आहे. त्यामुळे कोणचाहि श्लोक कोठेंहि ठेविला तरी काव्यहानि होत नाही. म्हणून पोथीची नक्कल करतांना प्रत्येक पंडितानें आपल्या मताप्रमाणें श्लोकांचा अनुक्रम बदलला असें दिसतें. मूळ काव्यांत १०२ श्लोक आहेत असें आपण गृहीत धरू. त्यांत सारेच श्लोक श्लेषात्मक नाहीत. तेव्हा श्लेषात्मक श्लोक एका ठिकाणीं आणणें हा एक हेतु व दुसरा ज्यांची ज्यांची उपमा रेड्याला दिली त्यांच्यांत योग्य क्रम उदाहरणांथं, रेड्याला उपमा दिली सुधीवाची; दुसऱ्या एका श्लोकांत दिली वालीची. ज्याअर्थी सुधीव व वाली हे भाऊ भाऊ होते त्याअर्थी हे दोन्ही श्लोक शेजारीं असावेत अशी कल्पना करून ते तंजावर पोथीत वेगळ्या वेगळ्या ठिकाणीं आहेत ते त्यांचा क्रम बदलून इतर पोथ्यांतून शेजारी शेजारी आणले. तिसरा हेतु कवीच्या काव्य लिहिण्याच्या वेळची मनःस्थिति लक्षांत घेऊन कोणते श्लोक कोठें घातले तर ते बरे दिसतील हा असला पाहिजे. तो कसा हें तंजावर भागांतील पोथींतला ३ रा श्लोक पाहिला तर कल्पना येईल.

आपलेकडील पोर्धीतला ३ रा श्लोक असा आहे.

धान्यं वाथ धनानि वा समधिकं कृत्वा मिथः स्पर्धया

मिथया साहसिनोऽभ्युपेत्य वृषला देशाधिकाराशया ॥

उत्क्रोचेन नृपातिकस्थितजनान् वश्यान् विधायप्रजा—

सर्वस्वं प्रसभं हरन्ति च खला गच्छंतु कालान्तिकम् ॥

आतां अड्यार किंवा तंजावरकडील ३ रा श्लोक असा आहे.

नानाजीप्रमुचंद्रभानुशहजीदानंदरायादयो ।

विद्वांसः प्रभवोगताश्रित सुधीसंदोहजीवातयः ॥

विद्यायां विष्वुद्दयो हि-वृषलास्सभ्यास्त्विदानीतनाः ।

किं कुर्वेन्वृषणे व्रजामि शरणं त्वामेव विश्वावनीम् ॥

वर सांगितलेच आहे की काव्य लिहिण्याचा हेतु ज्या ज्या अधिकाऱ्यांनीं वांच्छे-
श्वरला त्रास दिला त्यांना शिव्या देणे. पण काव्य लिहिण्याचे नियामप्रमाणे सुरुवातिस
'आशीर्नमस्क्रिया वस्तुनिर्देशोवाऽपि तन्मुक्षं' या नियमानें २ आशीर्वादाचे श्लोक
लिहिले व नंतर ज्या ज्या अधिकाऱ्यावर कवीचा राग होता त्यांना शाप दिला की ते
मरून जावत. ह्या विचारसरणीप्रमाणे धान्यंवाथ—ह्या श्लोक ३ रा असणें बरें.
दक्षिणेकडील पोर्धीतील श्लोक म्हणतो की ज्या अर्थी आतां विद्येचे चीज होत
नाहीं त्या अर्थी मी शेती करण्याचा विचार केला. हा श्लोक फारच मुळमुळीत दिसतो
व कवीच्या इतर श्लोकाच्या भाषेवरून हा श्लोक ३ रा नको होता असें वाटतें.
दरेक श्लोकाचा क्रम बरा की वाईट हें सांगणें थोड्या वेळांत शक्य नाही म्हणून मी
वरील एकदोनच उदाहरणें घेतलीं.

आतांपर्यंत काव्याबद्दल चर्चा झाली व मूळ काव्याची पोर्धी कोणती ह्याबद्दल
सात्रीलायक माहिती मिळाली नाही. आतां ह्या काव्यासंबंधी कांहीं माहिती प्रसिद्ध
झाली आहे ती इतिहासाला धरून नाही. उदाहरणार्थः—

श्रीरंगम् चेधील पुस्तक १९४६ सालीं छापलें आहे त्यांत कै. बालसुब्रह्मण्यं
अय्यर लिहितातः—

After the passing away of king Shahaji his son Pratap-
sinh ascended the throne. हें विधान किती चुकीचें आहे.

ह्या (रा. ब. पारसनीस यांचें तंजावरचें राजघराणें पान ५९) वरून उघड
आहे कीं, प्रतापसिंह हा शहाजीचा मुलगा मव्हता व शहाजीचें नंतर लगेच गादीवर
आला नाही. मध्यंतरी २० वर्षांचा काळ गेला आहे. तेव्हां असें चुकीचें विधान करा-
वयास नको होतें. त्याच पुस्तकांत श्री. के. एस. वेंकटरामशास्त्री यांनीं संस्कृतमध्ये
प्रस्तावना लिहिली आहे. त्यांतही असेंच चुकीचें विधान केलें आहे. ते म्हणतातः—

एवं स्थिते एकोजी महाराजादनंतरं तत्कुमारो बालकः प्रतापसिंहे यदा सिंहासन-
मासरोह, इत्यादि.

प्रतापसिंह हा एकोजीचा मुलगा नाही. तो तुकोजीचा मुलगा व एकोजीनंतरही
गादीवर आला नाही, तर मध्ये सुजनबाई व सयाजी यांच्यानंतर तो गादीवर आला.
तेव्हा वरील विधान इतिहासाला धरून नाही.

आतापर्यंत आपण टीकाकार वांच्छेश्वर यांचेबद्दल कांहीच लिहिले नाही.
त्यांचेबद्दल इतिहासांत वरीच माहिती सापडते. टीकाकार वांच्छेश्वर हा कवी
वांच्छेश्वर यांचा पणतू. हे टीकेंतच सुरुवातीस लिहिले आहे. याने पुष्कळच ग्रंथ
लिहिले आहेत असे कळते. श्री. पी. के. गोडे यांनी या वांच्छेश्वरवर बराच मोठा
निबंध १९३९ साली लिहिला आहे व तो भांडारकर इन्स्टिट्यूटच्या Annals मध्ये
प्रसिद्ध झाला आहे. तेव्हा त्याबद्दल आता पुनरुक्ती करण्याची जरूर नाही. त्यांत
पण १७ वर लिहिले आहे की, श्लेषार्थचंद्रिका वांच्छेश्वरने केव्हा लिहिली ती माहिती
नाही. पण आपल्याला मो अगोदरच सांगितले आहे की श्लेषार्थचंद्रिका सन १८१३
साली काशीमध्ये लिहिली. ह्याच वांच्छेश्वरने महालिंगशतक लिहिले आहे. ते केव्हा
लिहिले माहित नाही. आणखी एक ग्रंथ याने लिहिला अशी माहिती श्री सिद्धेश्वर-
शास्त्री चित्राव यांच्या मध्ययुगीन चरित्रकोष पण ७३१ वर सापडते ती
अशी.

वांच्छेश्वर याने सन १८१८ सत्याशढ श्रौतसूत्राच्या चौविसाव्या वांच्छेश्वरी महा-
लिंगाख्या नावाची टीका याने लिहिली आहे. फक्त त्या प्रश्नांतील आठव्या प्रश्नावर
टीका नाही. हा सन १८१६ मध्ये परशरामभाऊ पटवर्धन यांच्या आश्रयाला
होता.

श्री. गोडे यांचे यादीत ११ ग्रंथ आहेत, त्यांत ४ था महिषशतक व्याख्या व
१० वा श्लेषार्थ-चंद्रिका असे २ ग्रंथ लिहिले आहेत. हे दोन निराळे ग्रंथ नसून
एकाचीच २ निराळी नावे आहेत असे दिसते. म्हणजे गोडे यांचे यादीप्रमाणे १० ग्रंथ
झाले. ११ वा महालिंगशतक व १२ वा वांच्छेश्वरी महालिंगाख्या, १३ वा हिरण्य-
केशी श्रौत सूत्रव्याख्या असे एकंदर १३ ग्रंथ झाले. आणखी मागे उल्लेख केलेला
गुरु श्लेषार्थ चंद्रिका हा-जर वेगळा ग्रंथ असेल तर तो १४ वा.

हे सारे ग्रंथ सन १८१३ चे नंतर लिहिले आहेत. श्लेषार्थचंद्रिका १८१३ मध्ये
लिहिली हे आता सिद्ध केले आहे.

या वांच्छेश्वरचा पूर्वतिहास पुष्कळच सापडतो. पण त्यांत काळनिर्णयाचा घोटाळा
आहे.

हा वांच्छेश्वर १७८१ चे सुमारास जन्माला आला असे श्री. गोडे यांनी लिहिले
आहे ते बरोबर दिसते. बालपणांत तो आपल्या गांवां तिरुवसनल्लूर येथे ईश्वरशास्त्री

यांचेकडे वेदव्याकरण, पूर्व मीमांसा वगैरे शिकला. त्यानंतर त्याचे गांवाचे जवळ २ कोसांवर असलेल्या मणलूर गावी श्रीनिवास पंडिताजवळ त्याने अध्वयन केले. व १८ वर्षांचे वय असतांनाच अध्यात्मशास्त्राशिवाय सर्व विद्यांत पारंगत झाला. त्यावेळेस अमरसिंह राजे मध्याजुन क्षेत्रांत श्री महालिंगेश्वराची सेवा करण्यास आले. त्यावेळेस बंगालमधून एक नैयायिक पंडित तेथे आले व त्यानीं सर्व पंडितांना वादांत जिंकिले. त्यामुळे अमरसिंह राजाला वाईट वाटले. तेव्हां हा वांच्छेश्वर पुढे झाला व त्या बंगाली पंडितांना वादांत हरवले व अमरसिंहानीं वांच्छेश्वराला 'मणिकुट्टि' अथवा 'चिंतामणिकुट्टी' अशी पदवी दिली. अमरसिंह १७९८ सालीं पदच्युत झाले म्हणजे वांच्छेश्वराचे १८ वर्षे वय धरून जन्म वेळ १७८० त येते.

पुढे सन १८०० मध्ये दुसऱ्या सरफोजीने ओरत्तनाडू नांवाच्या गावी वेद-पाठशाळा स्थापन केली. तेथे पुष्कळ विद्वान् पंडित जमाविले त्यांत वांच्छेश्वरही होता व तो शिष्यांना शिकवत असे. तेथे असतांना कांहीं कारणावरून वांच्छेश्वर व सरफोजी यांचा बचनाव झाला व यापुढे परतंत्रांत राहावयाचे नाही असे ठरवून तीर्थ-यात्रा करण्याच्या निमित्ताने बाहेर पडले ते उत्तरेस गेले. काहीं दिवसांनीं ते पुण्यास आले त्यावेळेस दुसरा बाजीराव पुण्यास होता. त्याचे दरबारांत चंदा नारायण भट्टाचार्य हे पंडित होते. प्रथम हा भट्टाचार्याने वांच्छेश्वराची भेट घेण्यास नाखुशी दर्शविली. पण काहीं दिवसांनीं एकदांची त्यांची गांठ पडली व लवकरच भट्टाचार्य यांना वांच्छेश्वराची विद्वत्ता कळून आली व तेथे दरवार पंडित म्हणून यांची नेमणूक केली. बाजीरावाने त्याला हिरण्यकेशीय श्रौतसूत्रावर टीका लिहिण्यास सांगितले व ती त्यांनीं लिहिली. काहीं वर्षे पुण्यास राहून नंतर वांच्छानाथ काशीस गेले व अहोबिलशास्त्री यांचेकडे अभ्यास केला व तेथेच राहून पुष्कळसे ग्रंथ लिहिले व नंतर पुन्हा पुण्यास आले व तेथून ते म्हैसूरकडे गेले अशी माहिती श्री. वेंकटशास्त्री यांनीं दिली आहे.

आतां या माहितीचा इतिहासाशीं मेळ कसा बसतो ते पाहूं.

स. १८१३ सालीं वांच्छानाथ काशीमध्ये होते हे श्लेषार्थचांद्रिकेवरून दिसते. व १८१६ सालीं पुण्यास आल्यावर हिरण्यकेशी श्रौत-सूत्रावर व्याख्या लिहिण्यास सुरुवात केली; त्याची मिति अशी

वस्वग्न्यद्रिक्षिति मिते शके वांच्छेश्वर सुधीः ।

हिरण्यकेशीनां सूत्रं व्याख्यातुमपचक्रमे ॥'

वसू, अग्नि; अद्रि क्षिति म्हणजे १७३८ शक सन १८१६ या वर्षी टीकेचे काम सुरू झाले. त्यावेळेस वांच्छानाथ हे पटवर्धनाचे आश्रित होते असे २६ नोव्हेंबर १८१६ रूया पासपोर्ट मध्ये लिहिले आहे. म्हणजे १८१६ सालीं ते पुण्यास

होते व ते १८१८ पर्यंत पटवर्धनांकडे राहिले व पुढे म्हैसूरकडे गेले. यावरून हे नक्की झाले की १८१६ चे नंतर ते काशीला गेले नाहीत. १८०० साली स्थापन केलेल्या ओरत्तनाडू येथील वेधशाळेत ते शिक्षक होते. व तेथेच सरफोजीचा व त्यांचा बेचनाव झाला व तेथून लगेच ते उत्तरेकडे निघाले. म्हणजे सन १८०० चे नंतर १-२ वर्षांत ते उत्तरेकडे निघाले असे समजावयाला हरकत नाही. आतां १८०२ ते १८१३ वांच्छेश्वर कोठे होते हा प्रश्न उरला. १८१६ चे नंतर जर काशीला गेले नाहीत तर

काशी-यात्रेच्छया गच्छन् रुष्णातीर-निवासिभिः ।

पटवर्धन-वंशस्थैः प्रभुभिः संगतो मुदा ॥

या श्लोकांत काशीयात्रेच्छया गच्छन् या वाक्याचा अर्थ बरोबर लागत नाही. पटवर्धनांची भेट काशी यात्रेला जातांना झाली हे इतिहासदृष्ट्या विसंगत दिसते. जर तंजावर किंवा आरतनाडू येथून निघाल्यापासून परत म्हैसूर भागांत येईपर्यंतचा प्रवास हा सर्व काशी-यात्रेचाच प्रवास, असा अर्थ केला तर श्लोकाचा अर्थ बरोबर जमेल. याबद्दल पंडित अठ्यास्वामि भाट्ट-चितामणिचे प्रस्तावनेत लिहितात की,

काशीतः आगमन समये ... अयं यज्या माधवराव परशुराम पटवर्धनादिभिः अति मात्र मादृतः । हे विधान मात्र इतिहासाचे दृष्टीने बरोबर दिसते.

वांच्छेश्वर पुण्यांत आले तेव्हां दुसरे बाजीगव होते, व दरबार पंडित चंदांनारायण भट्टाचार्य होते. यावरून येवढेच कळते की सन १८०० ते १८१८ पर्यंत ते पुण्यास आले. ते जर १८१५ चे पूर्वी पुण्यास आले होते व त्याच वेळेस द्विरण्यकेशि सूत्रावर व्याख्या लिहिण्यास सांगितली तर १८१६ पर्यंत कां लिहिली नाही ! पुण्यांहून काशीस गेले, तर काशीला जातांना पासपोर्ट वगैरे कांहीं लागले नाहीत कां ! आतां दुसरा प्रश्न म्हणजे वांच्छेश्वर यांनी टीकेच्या सुह्वातसि सांगितले की त्यांचे गुरू ईश्वर शास्त्री श्रीनिवास शास्त्री व अहोबल शास्त्री हे गुरू होते. ईश्वरशास्त्री व श्रीनिवासशास्त्री हे त्यांचे वयाचे १८१२० वर्षांपर्यंत होते व पुढे ते वांच्छेश्वर ओरतनाडू येथून निघून उत्तरेस गेले. ते जर प्रथम पुण्यास आले व बरेच वर्षे पुण्यास राहून नंतर काशीस गेले, तर ते अहोबलशास्त्र्यांजवळ अभ्ययन करावयास केव्हां राहिले. अहोबलशास्त्री तर वांच्छेश्वरच्या बाळपणांत ४१५ वर्षांच्या वयाचे असतांना म्हणजे टिपुराजा असतानांच रागावून काशीला गेले असें श्री वैकटरामशास्त्री लिहितात; तर त्यांनी अहोबलशास्त्री यांचेकडे अभ्यास केव्हां केला व काशीस असतांना बरीच पुस्तके लिहिली तीं केव्हां लिहिली. या सर्व गोष्टी पुण्यास दोनदां आले असें धरले तर जमत नाहीत. म्हणून मला वाटते की ते ओरतनाडू येथून १८०११२ साली निघाले ते तडक काशीस गेले व तेथे अहोबल-

शास्त्री यांचेपाशीं अध्ययन केलें व श्री. नृसिंहभारती यांना शिकविलें व १८१६ चे पूर्वी व १८१३ चे नंतर पुण्यास आले, सन १८१३ चे अगोदर पुण्यास आलेच नाहीत असें माझे स्वतःचें मत आहे.

मागें मी सांगितलें आहे कीं, “ अड्यार ” या पोथीनें बराच घोटाळा केला आहे तो कसा तें पाहूं.

आतांपर्यंतच्या वादापासून तंजावर येथील पोथी सर्वांत जुनी आहे. म्हणून तीच कवीनें लिहिलेली पोथी म्हणून आपण गृहीत धरित आलों. ह्या पोथीत १०२ श्लोक आहेत. व तेच श्लोक अड्यार, म्हैसूर व श्रीरंगम् येथील पोथीत आहेत. तेव्हां तंजावरची पोथी मूळ पोथी ठरविली. आतां उत्तरेकडच्या पोथींतून १०७ श्लोक आहेत. म्हणजे कोणते तरी ५ श्लोक प्रक्षिप्त आहेत. व ते म्हणजे भांडारकर इन्स्टिट्यूट पोथीतले श्लोक नं. २९, ८८, ९१, ९२ व १३ हे श्लोक अड्यार, तंजावर म्हैसूर व श्रीरंगम् या पोथीत नाहीत; पण अड्यार तेलगू म्हणून जी पोथी आहे असें सांगितलें त्यांत श्लोक नं. २९, ८८, ९१ व ९२ आहेत. “ अड्यार तेलगू ” ही पोथी तर जुनी आहे असें के. माधवरुष्ण शर्मा म्हणतात. मग हे श्लोक यांत कसे आले व बाकीच्या पोथ्यांतून कां वगळले ? तेव्हां हे श्लोक जर जुनेच आहेत असें धरलें तर फक्त १ च श्लोक प्रक्षिप्त राहिला व तो म्हणजे १३ वा. हा घोटाळा ही पोथी हातीं आल्या-शिवाय निकालांत निघणें शक्य दिसत नाही. तेव्हां हा निबंध वाचण्याचा हेतु एवढाच कीं, या काव्याबद्दलची माहिती समग्र व इतिहासाला धरून असावी व या दृष्टीनें ज्या ज्या गोष्टी मला विसंगत दिसल्या किंवा ज्या गोष्टींचा निर्णय मला करता आला नाही त्या गोष्टी आपल्यापुढें मांडल्या आहेत व आपण याचा विचार करून उणीव भरून काढण्यास मदत करावी.

९ “ सभासद ”

(इ. स. १२००—१८१८.)

(ले. विठ्ठल त्र्यंबक गुण्ये, एम. ए.)

कागदपत्रांतील उल्लेख—

(१) “ पाा हुजुरु बाा सान आलशान रफअल मकान शहानवाजसान मजालसी हुजुरु ”

(ऐ. फा. सा. सं. ३ ले ३५ ता. १६०३ फेब्र. ५)

- (२) “ दुसरा इवाहीम आदिलशाह—शाह नवाजखान सरमजलिसी याजतर्फेचे अधिकारी व देसाई परगणे गदग. ”
(ऐ. फा. सा. सं. ३ ले. ४४, ता. १६१६ जाने. २४.)
- (३) “ दुसरा इवाहीम आदिलशाह—देसाई परगणे गदग.
.....हुप. व दियानतुलमुलूक सरे मजलिस याच्या माहितीने ”
(ऐ. फा. सा. सं. ३ ले. ५६, ता. १६२१ फेब्रु. ८.)
- (४) “ दुसरा इवाहीम आदिलशाह—देसाई परगणे गदग.
.....हुप फर्जेद शाहनवाकखान सरमजलिस याच्या माहितीने ”
(ऐ. फा. सा. सं. ३ ले. ५९, ता. १६४४ डिसें. ६.)
- (५) “ दुसरा इवाहीम आदिलशाह—देसाई परगणे गदग.
.....हुप. फर्जेद शाह नवाकखान सरे मजलिस याच्या माहितीने ”
(ऐ. फा. सा. सं. ३ ले. ६० ता. १६२५ मार्च १.)
- (६) “ (फारसी मजकूर) व हाजीरमजालस.
मसरुलहजरत रायाजी रो पंडित मजालसी ”
महजरांतील उल्लेख; (शि. च. सा. सं. ३ ले. ६३८
इ. स. १६५४ जाने. १.)
- (७) “ रस्तखाना
.....राजश्री बाबाजी नाईक पुंडे मजालसी, राजश्री बाबाजी हरि मजालसी ”
महजरमजलसींतील उल्लेख—(शिवाजीमहाराज हजर).
(म. इ. सा. सं. १७ ले. १०, १६५७ मार्च २१.)
- (८) “ निवाडपत्र हाजीर मजालसी
राजमुद्रा
पदो नारायण सभासद नामजाद किले कोंडाणा ”
(शि. च. सा. सं. २ ले. ९८, १६५८ आक्टो. ३.)

(९) “ दुसरा अली आदिलशाह—देसाई तपे साळशी
वावाजी शाम.....(पढितं !) **मजलिसी ब
 सुभेदार तळकोंकण ”**

(ऐ. फा. सा. सं. ३, ले. ९२, १६६१ डिसें. २०.)

(१०) “ अलि आदिलशाह—देसाई परगणे कागल
हरि अर्मानराव मजलसी.....दियानतराव
मजलसी ”

(ऐ. फा. सा. सं. १, ले. ३०, १६७४ मार्च १.)

(११) “ पचवेतन विशेष. माा शंकराजी बाजी प्रभु **सभासद सेवक**
राजमंडल
शंकराजी नारायण घाजकडे सभासदाची सेवा करीत
 होतेसभासदांतच करार करून सरंजामी केली
 २००० होतू

ता।

झा जातीस बेडा च्याकर २४ यैन ४००
 १६००

येकूण १।। बेडा दोन हजार यास कर्दाम वेतन दीड हजार व हाली
 सरंजाम पांचशे होतू. येणे प्रो रास केले असेती. ”

(पेशवा दफ्तर. वि. ३१ प. नं. ५९, १६९३ मे २७.)

(१२) “ महजरनामा.....हाजीरमजलसी.....

.....राजश्री महादजी वावाजी **सभासद**

राजश्री केशो वाजी **सभासद** राजश्री रंगोराम **सभासद**
 मुद्रा मराठी दिा सरुमुमा

(श्री राजाराम पदपंकज राजश्री बहिरो त्रिमल.
 सेवना तत्पर केसो बाजी) मुद्रा ”

(ऐ. सं. सा. सं. ६ ले. ९, १६९४ एप्रील १२.)

(१३) महजराच्या मजकुरातील उल्लेख.

“ महादाजी बलाल सभासद नामजाद सुभा मामले दामोल

.....**बाळाजी विश्वनाथ सभासद.....** ”

“ मजलसीत राजश्री बाळाजी विश्वनाथ देशमूस मामलेदंडा
 राजापुरी ”

(म. इ. सा. सं. २१ ले. ८, १६९७ मे १६.)

- (१४) “ राजमंडल राजकीर्द सुरु इसने
आश्रित.....कारकून
 दिा दावरी.....केशव त्रिबक मान्य पुरुष
 त्रिबक विट्टल सासनीस
सभासद
 नीलकंठ राऊ
 शंकराजी नारायण
 मुकुंद लिंगोजी..... ”
 (पं. दसर वि. ३० नं. ३०७, इ. स. १७११)
- (१५) “ निवाडपच.....हाजीरानी मजालसी, राजमुद्रा
 राजश्री कृष्णाजी विठल **सभासद**
 नामजाद सुभा प्रांत कऱ्हाड.....”
 (म. इ. सा. सं. २१ ले. १११, इ. स. १७२३)
- (१६) “ कृष्णाजी अनंत **सभासद** राजमंडळ १६९४ ” (सभासद-बसर)
- (१७) Bombay Gazetteer Poona Vol. X VIII (Part iii)
 P. 332. पेशवाईतील सुभ्याच्या दरकदारामध्ये पुढील उल्लेख आहे.
 “Sabhasad kept a register of petty suits and reported them to the Mamlatdar. He received
 £25 (Rs. 250)”

निष्कर्ष—

- (१) ‘ सभासद सुभेदार ’ यास स्वराज्यागमनापूर्वी ‘ मजलसी सुभेदार ’ म्हणत
 असावेत. (पहा क्र. ९.)
- (२) सभासद हा सरकारी अधिकारी आहे. मध्यवर्ती व त्याचप्रमाणे प्रांतिक
 राज्यकारभारांत ‘ सभासद ’ हा हुद्दा (office) आढळून येतो. त्याचे
 काम बहुधा सल्लामसलत देणे व न्याय-निर्णय करणे असे असावे.
 राजारामाच्या काळांत राजमंडलाच्या सभासदाचा तनखा २००० होना-
 पर्यंत होता असे दिसते (पहा क्र. ११.). पेशवाईत प्रांतिक सभासदाचा
 तनखा २५० रु. दिला आहे.

- (३) रुग्णाजी अनंत हा शिवचरित्रकार 'सभासद' होता यावरून 'सभासद' बहुधा विद्वान् बहुश्रुत असावेत.
- (४) 'सरेमजलसी' वगैरे उल्लेखांवरून आदिलशाही राज्यव्यवस्थेत रस्त-खान्यांतील अधिकाऱ्यांपैकीच पातशाहास सहा देणारी एक छोटी सभा (Council) असावी व तिचा सभासद होणे म्हणजे मोठ्या मानाचे व अधिकाराचे द्योतक असावे.
- (५) स्मृति ग्रंथांतून किंवा संस्कृत कोशांतून 'न्यायाधीश' हा शब्द आढळून येत नाही. स्वराज्यांत तो रूढ झाला असावा. राज्यव्यवहार-कोशावरून पहातां दक्षिणेंतील मुसलमानांत केंद्रीय न्यायाधिकार्यास 'आदिल' शब्द वापरीत असें दिसते. मात्र त्यास कागदपत्रां पुरावा उपलब्ध नाही.

स्मृति व नीति ग्रंथांतील राज्यकल्पनेंत केंद्रीय न्यायाधिकार्यास 'प्राज्ञविवाक्' हा शब्द आढळून येतो व प्रांतांतील राज्याधिकार्यास 'सभ्य' किंवा 'सभासद' हा शब्द योजिला आहे.* य-विषयीं ताम्र-पत्रांचा पुरावा पहाणे जरूर आहे.

मुसलमानांत प्रांतांतील एतद्देशीय न्यायदानपद्धतींत तसा कोणताच बदल झालेला आढळून येत नाही. तथापि शब्दांची थोडींकार देवाण घेवाण झालेली दिसते व हे अगदीं साहजिक आहे. कोणत्याहि परकीय सत्तेस न्यायासारख्या महत्त्वाच्या खात्यांत एकदम बदल घडवून आणणे सत्तासंरक्षणाच्या दृष्टीनें नेहमीं कठीण असते व त्याकारळीं तरी निदान महाराष्ट्राच्या एकंदर परिस्थितीच्या दृष्टीनें निश्चित असें होतें. याचा परिणाम म्हणजे सभासद हा हिंदु राजवटीमधील शब्द मुसलमानांत मजलसींत रूपांतरित झाला व पुनः स्वराज्य आगमनानंतर पूर्वप्रमाणेच रूढ झाला. तो तसाच इंग्रजीपर्यंत कायम होता. असा या 'सभासदाचा' सुमारे सहाशें वर्षांचा इतिहास आहे.

* याज्ञवल्क्य (मिताक्षरा), व्यवहार, श्लोक २, ३, ३०.

ऐतिहासिक संकीर्ण निबंध खंड ४ था

सूची

अकलकोट परगणा	ओरत्तनाडु ६८, ६९
(श. १५६५-१६५०) ३४-४१	अंतोवा घाणेकर ४७
अचलपुरी एलिचपूर १६, १७	कटचुरी (कलचुरी) १५
अपरान्त १९	कमालखान जुधले नाईक (श. १५९३)
अमरसिंहराजा ६८	३८
अर्लीअदिलशाहा ७१	कर्जत-नगर जि. २४
अवधानी श्रीनिवास (श. १५९३) ३७	कर्नाटक २१
अवन्ती-प. माळवा १६	कन्हाड ७३
अश्मक देश १७	कलिंग-उत्तर सरकार १६
अहोबिलशास्त्री ६८, ६९	कल्याणदास दिवाण जयपूर २१
आषा २८	कागल ७१
आनंदाव दिवाण (सरफोजी तंजावर)	कानडे गणपतराव रामचंद्र २८
६०, ६६	काबूल २७
आनंदराऊ लखमोजी नाईक	काशीक्षेत्र ६३, ६५
(श. १५९३) ३८	कासी विन कासी राऊत (श. १५९३) ३८
आनंदाचार्यरु (श. १५९३) ३६	कासीभट उरउपाध्या (श. १५९३)
आनंदीबाई ४५, ४६, ४७	३५, ३६
आन्ध्र: रुष्णागोदामधील पूर्वाकिनाऱ्याचा	कासीभट धर्माधिकारी (श. १५६५)
प्रांत १६, २१	पृ. ३४
आषा लिमचे ४७	फिस्टणो धुहर्जी हरकारा (१५९३) ३७
आबाजी महादेव सोयनी ४७	कुनाल-दक्षिण महाराष्ट्र १५, १६
आभीर-साम्राज्य १५	कुशी बट्टीक ४७
आला हणमंत राऊत (श. १५९३) ३८	रुष्णाजी अनंत ७३
इन्द्रभट्टारकवर्मा विष्णुकुंडी १९	रुष्णाजी जाधव सुभेदार अकलकोट
इब्राहिम आदिलशाहा ७१	(श. १६६८) ४०
ईश्वरशास्त्री ६९	रुष्णाजी विठल ७३
उमाजीपंत खलितनीस (श. १५९३) ३८	केशव त्रिबक ७३
एकोजी तंजावरकर ६७	केशवारीयं राय (श. १५९३) ३६
एलेनबरो लॉर्ड ग. ज. २७	केतो बाजी ७२

- कोनीरी आपाजी पोनदार (१५९३) ३७
कोला-कोलिका २१
कोसल द.-छत्तीसगड १६, १८, २१
कोळें=कोलिवाटिका २०
कोकण उ.-अपगन्त १९
कोढाणा ७१
सरगसिंग ४४
संडीभट जोईसी (श. १५९३) ३७
संडोजी विचित्रे (तंजावर सेनापती) ६०
गणाचारी मठपती (श. १५९३) ३९
गदग ७१
गरीबदास ५१
गिरमाजी अनंत जमादिक्राव (१५९३) ३७
गिरमाजी राजजी देसाई (श. १५९३) ३८
गिरमाजी वैकटाद्री दसरदार (श. १५९३)
३७
गोपालभट वंडेर (१५९३) ३७
गोविंद ६४
गोविंद नारायण जोशी (श. १७११) ४१
गोविंद राष्ट्रकूट १५
गोविंदवर्मा शिणुकुंडी (४७५-५००)
१६, १९, २२
गौतंभट वडेरू (१५९३) ३७
गौळीबावा-सिन्नर २५
ग्रामउपाध्याय ३०
ग्रामस्थ ३०
घारापुरी २४
चापानेर-चंपकनेर ४३
चालुक्य-बदामी १५, २२
चेनपा केसरखानी (श. १५९३) ३९
चंदाखान (इ. १७५२) ६२
चंदा नारायण भटाचार्य ६८, ६९
चंद्रभान-व्यंकोजी पुत्र ६०, ६६
चंपकनगर ४३
चिचो विठल (श. १६८६)
४७, ४८, ५०
छट्टकरास ४७
जकार्ना (१५६५-८२) ३४
जसगौडा बिन जसगौडा पटेल
(श. १५९३) ९
जिवाजी देवजी कुलकर्णी दुमोजे
(श. १५९३) ३८
जुनागड ४३
जोशीपण-वृत्ती ३०, ३५
टिपु ६९
डुबल ५२
नात्या (श. १६८९) ४९
तिर्मण्णाचार्यरू (श. १५९३) ३७
तिमाजी नागोजी अजजाबात चा
मजमुदार (श. १५९३) ३७
तिरुपसानल्लूर ६४, ६७
तिवरदेव १८
तुकणभट नागेदभट जोईसी (श. १५९३)
३५, ३६
तुकोजी तंजावरकर राजे ६७
तुकोजी माहलदार रख्तखाना
(श. १५९३) ३८
तुडिक मौजे (श. १५९३) ३८
तुमण्णा चौगला (श. १५९३) ३९
तुळ्या पयार ४४, ४६, ४७
तंजावर-तंजपुर ५९
त्रिकूट नासिकसमीपवर्ती प्रदेश १६
त्रिचकूट पर्वत १९
त्रिवरनगर १८
त्रिकूटक १५
त्रिबक विठ्ठल ७३

- थेऊर (श. १६८६) ५०
दादो विरो देसाई (श. १५९३) ३८
दाभोल ७२
देवगिरी २३, २५
देऊजी अको जासूद नाइकवाडी
(श. १५९३) ३९
देवजी अको पंडोत धर्माधिकरणी
(श. १५९३) ३५, ३६
देऊजी अको हेजीच (श. १५९३) ३७
दोस्त महंमद २७
दंडाराजपुरी ७२
दण्डी १६, १७
धर्मकृत्य यादी ३०
धली बेलतापुर (श. १५९३) ३८
धुमाजी नरसीह निसिदा माहाल अंबार-
खाना (श. १५९३) ३७
नरस रंग राऊत (श. १५९३) ३८
नरसिंगराव देशमुख ४७
नरसिंह अवधानी (श. १५९३) ३६
नरसो गिरमाजी सखनिवीस (१५९३) ३७
नरसो नरसिंह चिटणवीस (श. १५९३) ३७
नवर्दी लतीफ नाईक (श. १५९३) ३८
नृसिंहभारती ७०
नागणसिंगु मौजे (श. १५८२) ३४
नागदेभट जोशी (१५९३) ३७
नागदेभट बावदेभट भुसीभट इनामदार
(श. १५८२) ३४
नागदेभट जोशी धर्माधिकारी
(श. १५६५) ३४
नानाजी ५९-६०, ६६
नाना फडणीस ४९, ५०
नारायण मट्ट (श. १५९३) ३७
नारायणभट्ट सोवला इनामदार
(श. १५६५) ३४
नारायण मामळ टीकालेसक ४३
नारायणराव पेशवे ४४
नांवपद्धति=चापार्चेच नांव मुलास ३३
नाशाकि (श. १६८९) ४८, ४९
निमचग्राम ६४
निलकंठ संगो नाजीरव निघावान्
(श. १५९३) ३७
नूरखान राजखान (श. १५९३) ३८
नेवासै २६, ५३
पदो नारायण ७१
पद्मशेटी रुद्रसेटी सेटीकार
(श. १५९३) ३९
परकालदास ५१
परमानंद कवींद्र (१५९४) ५१-५६
परवसेटी (श. १५९३) ३९
परशारामभाऊ पटवर्धन ६७, ६९
पवार-मलठण २८
पाचाड (श. १५९४) ५१
पावागड-पावकदुर्ग ४३
पिरोजी विरोजी नाईक (श. १५९३) ३८
पुणे ६८
पुलकेशी दुसरा १५
पोलादपूर-पोलस्थाननगर (श. १५९४)
५१, ५२, ५४
प्रतापसिंह तंजावरकर ५९, ६१, ६६
प्रवरसेन वाकाटक पाहिला १८
फत्तेसिंग भोसले (श. १६५०-१७११)
३९, ४१
फरहादखान (श. १५६५) ३३, ३४
फेरिस्ता २७
बहिरो त्रिमल ७२
बाजी गोविंद ४७
बाजी बसदेव (श. १६८६) ५०
बाजीराव दुसरा ६८

बापू सखाराम ४९
 बाबाजी नाईक पुंडे ७१
 बाबासाहेब भोसले अकलकोट ४१
 बालो गिरमाजी अजजाबती
 (श. १५९३) ३७
 बाळाजी विश्वनाथ देशमुख ७२
 बाळाजी हरी ७१
 बालंबट मेदिकर (श. १५९३) ३७
 बेलवरे-बेलवाटिका २०
 बेलसरे ४९
 बंगाल ६८
 भवानीशंकर (श. १६८६) ५०
 भिकण दीक्षित (श. १५९३) ३६
 मिलम यादव ५ वा २३, २५
 -मठ २६
 मसदूम खुलानाईक (श. १५९३) ३८
 मणलूर ६८
 मदुरा ५८
 मध्यार्जुन क्षेत्र ६८
 मलसेट-मलसेटक २१
 मलयपर्वत १९
 महमद इसफ ४७
 महमदखान मीरअली सरगुरो
 (श. १५९३) ३८
 महंमूद गझनी २७
 महंमूद बेगडा गुजराथ
 (इ. १४५९-१५११) ४३, ४४
 महाड=महार्ह (श. १५९४) ५१
 महादजी बाबाजी ७२
 महादाजी बेलाल ७२
 महाराष्ट्र २१, -तीन १५, २०
 माण-मानपूर १५, २०
 माधवराव ६९

माधववर्मन विष्णुकुंडी द्वितीय १९
 माधववर्मा विष्णुकुंडी १६-१८,
 २०-२२
 मानाङ्क राष्ट्रकूट १५, २०
 मांधाता-माहिष्मती १७
 मार्कंडेश्वर क्षेत्र (श. १५९३) ३५
 मॉस्टिन ४५, ४६
 माहतदेवरु गुरवया मठदेशक
 (श. १५९३) ३९
 माहिष्मती-मांधाता १७
 मिरज (श. १५९३) ३५
 मुकुंद लिंगोजी ७३
 मुद्गल गोविंद जोसी (श. १६५०-६८)
 ३९, ४०
 मुद्गलभट जरे (श. १५९३) ३७
 मुद्गलभट वडेर (श. १५९३) ३७
 मूर्तजावाद (श. १५९३) ३५
 मराठकावजी सुभेदार अकलकोट
 (श. १६६८) ४०
 मेलार खंडेराव राऊत (श. १५९३) ३८
 मोसलिंग नरस राऊत (श. १५९३) ३८
 मोरोबादादा ४७, ४८
 मोरी माधवराव पेटे (श. १६८६) ५०
 म्हैसूर ६८, ६९
 वागविशेष १८, २०
 चेरवडे (श. १६८६) ५०
 रघुनाथरावदादा ४५, ४७
 रघुनाथराव बिचुरकर २८-२९
 राचसेटी मंगसेटी सेटीकार (श. १५९३)
 ३९
 राचूर नरसिंह (श. १५९३) ३६
 राजमाची मच्छदर्या २१
 रावर्ट कीथ प्रिंगल २८

- गमतीथक्षेत्र अभिहोत्री (श. १५९३)
३६
- रामदाससमर्थ (श. १५९४) २१
- रामभट जेरे (श. १५९३) ३७
- रामभट जोइती (१५९३) ३७
- रामभट दुदेली (१५९३) ३७
- रामया मठपती (श. १५९३) ३९
- रामशास्त्री ६४, ६५
- रामाजी बाबाजी हरकारा (श. १५९३)
३८
- रामजी भानजी सासनीस (श. १५९३)
३८
- रामेश्वर ६३
- रायगढ (श. १५९४) ५१
- रायाजी पंडांत ७१
- रायाजी माहादेऊ सासनिवीस बडे
(श. १५९३) मलिक ३७
- राष्ट्रकूट १५, १६, २१
- रुकमाजी रयाजी चाकर महालानिंवास
(श. १५९३) ३७
- रेटरे-रेटुरक १९, २०
- रंगो रोम ७२
- लक्ष्मोजी येसोजी नाइकवाडी फिरंगदाज
(श. १५९३) ३९
- लक्ष्मणराव काशी ४७
- लेले लक्ष्मण गणेशशास्त्री २९
- लिंगसेटा (श. १५९३) ३९
- वर्डिभट नरसिंहभट (श. १५९३) ३७
- वनवासी-उत्तर कानडा १७
- वर्धा-वरदा नदी १७
- वाकाटक १५, १७
- वांच्लेश्वर-कुट्टी कवी ५७-७०;
-पणतु ६२, ६८
- वाठार=वट्टरिका ३०
- विक्रमहेंद्र विष्णुकुंडी २१,
विक्रममहेंद्र (इ. ४५०) १६, २२
- विठ्ठलभट्ट पडगन्तरु (१५९३) ३७
- विदर्भ १५, १६, १७, २१
- विद्यापती (श. १५९३) ३६
- विनाजी भावाजी स्रोती जकाती मामले
मूर्तजाबाद (श. १५९३) ३७
- विमळदास ५१
- विश्रुत १७
- विश्वनाथभट जेरे (श. १५९३) ३७
- विष्णुकुंडी १६, १७, १९, २०, -वंश २२
- वेदाजी गागो सुरदेऊ निसिन्दा (१५९३)
-माहालपोता ३७
- वेंकटाद्री गिरनाजी हरकारा (श. १५९३)
६३८
- वेंगी-चालुक्य २२
- व्यंकटराय काशी ४७
- व्यंकटाचार्य अवधानी (श. १५९३)
३६
- शहाजीराजे तंजावरकर ५७-५८,
६०, ६६
- शहानवाज सान ७०, ७१
- शामराव पोतनीस (श. १६८६) ५०
- शिवाजी कान्हो सळदकर (श. १६८९)
४७-५०
- शिंगोली-सेणवर्या २१
- शंकराजी नारायण ७२, ७३
- शंकराजी बाजी प्रभु ७२
- शंकराजी भिकाजी टाणदार (श. १५९३)
३७
- शंभु महादेव=शिखर शिंगणापूर (१६८६)
५०
- श्रीकंठदत्त व्याख्या कुसुमावली टीकाकार
(श. १४१३) ४३

श्रीनगर=सिन्नर पहा	सावंत राऊ तुकोजी नाईक (श. १५९३)
श्रीनिवास पंडित ६८	३८
श्रीनिवास मेलगिरी शाजे इमारती (१५९३)	सासवड-शिवाजी कान्हो सासुरवाडी ४९
३७	साळशी ७१
श्रीरंगम् पटण (इ. १७५२) ६१, ६२	सिद्धी अगा बिन अली अगा सरगुरो
सखारामबापू ४६ ४७	(श. १५९३) ३८
सखाराम हरि ४७	सिन्नर-शिंदीनगर-श्रीनगर २२-२७
सगलिगी नामा चार्थक (१५९३) ३७	सुजनावाई तंजावर राजे ६७
सटाणे-नगर जि. २४	मुमोरसिंग ४४, ४५, ४७
सदाशिव रामचंद्र सुस्तणकर ४७	सेटी भानसेटी (श. १५९३) ३९
सभासद ७०-७४	सेन भट (१५९३) ३७
सयाजी तंजावरकर राजे ६७	सोनो अक्रो हरकारा (श. १५९३) ३८
सव्यदबंधु दक्षिणेतील (१७३५-३९)	सोनो दादो रस (श. १५९३) ३८
६१	सोमनाथ-दरवाजे २७-२९
सरफोजी दुसरा ६८, ६९	संभाजी नरहू अजीहती देसकुलकर्णी
सरफोजी भोसले राजे तंजावर ६०	(श. १५९३) ३८
सातगौडा खंडेराऊ (श. १५९३) ३९	हरि अमीनराव ७१
सातवाहन साम्राज्य १५	हरिषेण वाकाटक (४७५-५००) १६,
साये नाईक नाइकवाडी (श. १५९३)	१७, २१
३९	हुसेन घेष ४७
	ज्ञानेश्वर-सासवड (१६८६ शक) ५०

भारत-इतिहास-संशोधक-मंडळ-स्वीय-ग्रंथमाला

* हा ग्रंथ मुंबई सरकाराच्या प्राथमिक व दुट्यम शाळांच्या पुस्तकालयानाठी मंजूर. † हा शैक्षणिक (training) संस्था व शिक्षकपेयालयें यांनाठी मंजूर.

१ अहवाल (शक १८३२)	३	३७ मंडळांतील नाणीं	१
२ " (शक १८३३)	५	†३८ शिवचरित्रसाहित्य खंड ४	१०८
३ सुवंत विचार (के.वि.काराजवाडे)	१०	३९ गोवळकोंड्याची कुन्वशाही	६. ४
४ वार्षिक इतिवृत्त (शक १८३४)	५	†४० ऐतिहासिक फार्सी साहित्य	६. १०८
५ मराठ्यांच्या इतिहासाचीं साधनें		†४१ द० मध्ययुगीन इ. मा. खंड. २	
खंड १२ (के.वि.काराजवाडे)	१५८	†४२ ऐतिहासिक संकीर्ण मा. खंड २	१०८
*६ प्रथम संमेलन वृत्त (शक १८३५)	१२	४३ मंडळ चित्र ग्रंथ चित्रे २०	८८
*७ वार्षिक इतिवृत्त (शक १८३५)	६	४४ शिवकालीन पत्रसारसंग्रह खं. ३	२॥
*८ द्वितीय संमेलन वृत्त (शक १८३६)	३	†४५ विजयनगर स्मारकग्रंथ	४
*९ वार्षिक इतिवृत्त (शक १८३६)	३	†४६ ऐतिहासिक फार्सी सा. खंड २	१०८
*१० मराठ्यांच्या इतिहासाचीं साधनें		४७ शिवचरित्रसाहित्य खं. ६	१०८
खंड २० (शिवकालीन घराणीं)	३	†४८ मराठी सत्तेचा उत्तर्विस्तार	१२
*११ वार्षिक इतिवृत्त (शक १८३७)	६	४९ शिवचरित्रवृत्तसंग्रह फानडा	१
*१२ तृतीय संमेलन-वृत्त (शक १८३७)	३	५० शिवचरित्रसाहित्य खंड ७	१०८
*१३ मुकुंद-महाभाष्य (संस्कृत)	८८	†५१ ऐतिहासिक फार्सी साहित्य ३	१०८
*१४ यथराज (दासोपंत)	८८	५२ शिवचरित्रवृत्तसंग्रह २ व ३	
*१५ स्फुट प्रकरण भाग १ ला	८१२	†५३ खंड : फार्सी विभाग प्रत्येकी	१०४
*१६ स्फुट प्रकरण भाग २ रा	८१२	५४ पुणे नगर संशोधन-वृत्त खंड १	६. १
*मंडळ-त्रैमासिक प्रत्येक पुस्तक	३	५४ अ. ऐ. सं. सा. खं. ३	३
*१७ वार्षिक इतिवृत्त (शक १८३८)	३	५५ शिवचरित्रसाहित्य खंड ८	१०८
१८ चतुर्थ-संमेलन-वृत्त (शक १८३८)	३	५५ अ. शि. च. सा. खं. ५	३॥
*१९ राजवाडे-खंड-स्थलसूची	४	५६. ऐ. संकीर्ण साहित्य खंड ४	२
*२० पंचम संमेलन-वृत्त (शक १८३९)	३	५७ ऐ. संकीर्ण वाङ्मय साहित्य खं. १	१०८
२२ चंद्रचूड-दमर-कला	१	५८ शिवकालीन दंडनीति-	३
२३ महाराष्ट्र-सारस्वत (संपले)	१०	५९ पुणे नगरसंशोधन वृत्त खं. २	१०८
२४ षष्ठ संमेलन-वृत्त (१८४०)	४	६० ऐ. संकीर्ण निबंध खंड १	१०८
२५ सप्तम संमेलन-वृत्त (१८४१)	३	६१ ऐ. संकीर्ण साहित्य खंड ५	१०८
२६ संशोधकाची छोट्टी जंत्री	८४	६२ शिवचरित्र साहित्य खंड ९	१०८
२७ प्रदर्शन परिचय	८४	६३ हिंगणे दफतर १ ला खंड	३
*२८ फार्सी पत्रव्यवहार	५	६४ ऐ. सं. सा. खं. ६	१०८
२९ फार्सी-मराठी कोश	४	६५ ऐ. सं. निबंध ३	२
३० शिवचरित्रसाहित्य खंड १ ला	१०८	६६ पुणे नगरसंशोधनवृत्त खं. ३	१०८
३१ Historical Miscellany	१	६७ महाराष्ट्रांतील ताम्र-शिलालेख	३
३२ पुरंदरे-दमर भाग १	४	६८ संकीर्ण साहित्य खं. ७	२
३३ शिवचरित्रसाहित्य खं. २ रा	४	(६९) ऐ. संकीर्ण निबंधखंड ३	६. २
३४ द. मध्ययु. इ. साधनें खं. १	२	(७०) हिंगणे दमर खंड २	६. ३
३५ ऐतिहासिक संकीर्ण साहित्य खं. १, २		(७१) आधुनिककालीन पत्रव्यवहार २	
३६ राजाराम-चरितम्	१०८		

७२) ऐ. संकीर्ण निबंध खंड ४ रु. २॥ | (७३) पठे पत्रव्यवहार, रु. ३

टोप-ट. ह. व बंगी, व्ही. पी. वगैरे खर्च निराळा पडेल. † हा ग्रंथ त्रै. मासिकंत भागशाः प्रसिद्ध शाला आहे. ४०-४२, ४६, ४८, ५१, ५३ स्वतंत्रहि मिळतात.

भारत-इतिहास-संशोधक-मंडळ-पुरस्कृत-ग्रंथमाला

- (१) मठगांवचा शिलालेख-कै. रा. च. चांबर्डेकर. रु. २ व रु. १०९४
- (२) पर्णालपर्वतग्रहणाख्यानम् रु. ८१० व ८८
- (३) श्री गिवभारत मूळ व मगठी भाषांतर मूल्य रु. ६ व ५०१२
- (४) शिवचरित्रप्रदीप कागदी व कापडी. रु. ३॥ व ४ आणि रु. ३१३॥
- (५) हिंदी शिल्पशास्त्र भाग १ ला. कै. र. सा. रु. वि. वसे रु. ३ व रु. २
- (६) शिवकालीन जंजी शके १५५१-१६५०-कै. ग. स. खरे रु. ५॥॥
- (७) साधन-चिकित्सा -वा. सि. वेन्द्रे. रु. ३॥ व रु. ३
- (८) ऐतिहासिक पोवाडे-य. न. केळकर. रु. ३ व रु. २॥
- (९) वाठारकर निचाळकर-इतिहास रु. १॥ व १०३०३
- (१०) भूनेश-आख्यान (८१२ व ८१०)
- (११) कःहाड, (अ. य. ग. गुप्ते, ची. ए.) ८८
- (१२) ऐतिहासिक प्रस्तावना-कै. वि. का. राजवाडे रु. ३ व २०६ ०६
- (१३) राजवाडे यांचे संकीर्ण निबंध श्री. शं. ना. जोशी रु. २ रु. १॥
- (१४) राजवाडे संकीर्ण निबंध भाग ३ रा. श्री. शं. ना. जोशी २ व १०१४
- (१७) पुरंदरे-दत्त, भाग २ रा. रु. ३ व रु. २॥
- (१८) The Escape of Shivaji from Agra रावसाी देशपांडे- रु. ३ व २॥
- (१९) लोककथा, कापडी, कागदी रु. १॥ व रु. १ ११ व ०१४
- (२०) पानसे धराण्याचा इतिहास कै. रा. च. पानसे रु. ३ व रु. २॥
- (२१) कै. वासुदेवशास्त्री खरे-चरित्र श्री. दा. मं. भट्ट रु. २॥ व रु. २॥

- (२२) लोककथा भाग २ रा. रु. १०८ व १०४ व १०४ व १०४
- (२३) संपूर्ण भूषण रु. १०८ व १०४
- (२४) शिवचरित्रसाहित्य खंड ३ रा. शं. ना. जोशी व ग. ह. खरे पृ. २८२ -रु. ३ व रु. २०८
- (२५) राजधानी रायगड रु. १ व ०१२
- (२६) Shivaji pp. Rs. 3 and Rs. 2-8-0
- (२७) आळंदी पृ. २०-श्री. ग. ह. खरे ०२
- (२८) मठगांवचा शिलालेख : कुडाळप्रां- तेतिहास वालावलकर रु. १०२ व ०१२
- (२९) पुरंदरे दत्त भाग ३ रा ३ रु. व रु. २०८
- (३०) मध्वमुनीश्वराची कविता ३ व २०८
- (३१) मराठ्यांच्या उत्तरेकडील मोहिमा पृ. १०-डॉ. वि. गो. दिघे रु. १ व ०१२
- (३२) वेदस्तुति आणि स्फुट कविता कृष्णदयार्णवरुत-०१२ व ०१०
- (३३) ज्ञानप्रदीप रु. १ व ०१२
- (३४) पेशवाईच्या सावलीत रु. ४ व ३.
- (३५) मूर्तिविज्ञान श्री. ग. ह. खरे १४ चित्रे, रु. ३०८ व ३

Library

IIAS, Shimla

MR 954 M 289.1 A-M 289.1V A

00008983

- (४१, ४२) वैद्य दत्त खंड १ व पुरवणी. शं. ल. वैद्य २॥ व ३ रु.
- (४३) सेड (जि. पुणे) वर्णन (य. रा. गुप्ते) ०८
- (४४) श्री क्षेत्र हरिहरेश्वर वर्णन परांजपे रु. १
- (४५, ४६) वैद्य दफतारतून निपडले के कागद-चौखंड २ व ३ रु. २ व रु. ३
- (४७) चिमाजी आगा-रु. वा. पुरंदरे रु. ३
- (४८) ऐ. लेखसंग्रह खं. १५ य. वा. खरे रु. ८